

ІВАН ЛУЦЕНКО

ІВАН БРАТУСЬ

ТАРАС ШЕВЧЕНКО ТА ОСЕТІЯ

(Штрихи українсько-осетинських літературних взаємозв'язків)

КИЇВ - ЛИБІДЬ - 2001

Пам'яті ветеранам війни і праці, близьких людей Олені Дем'янівни
Луценко та Гафеза (Ф.З.Галгойти) присвячуємо

Автори

Рецензенти: Іван Дзюба, Віталій Карпенко, Олександр Сизоненко

ЗМІСТ

Від

авторів

Тепло рук побратимів. Вступне слово Нафі Джусойти

Розділ I. Витоки осетинської літератури, початкові форми її зв'язків з попередниками Тараса Шевченка

Розділ II. Тарас Шевченко і Коста Хетагуров в контексті історії українсько-осетинських літературних зв'язків (XIX ст.)

Підрозділ 1. Народження осетинського пророка.

Підрозділ 2. У єдності однодумців – їхня запорака поступу до свободи

Підрозділ 3. Життя Тараса і Коста – як сто життів

Розділ III. Оновлення традицій Тараса й Коста (XX ст.)

ВІД АВТОРІВ

Розмірковуючи над значною культурною та суспільною інтегрованістю сучасного суспільства, над сенсом подиху дружби, Іван Драч писав: "Вона так природно живе у твоїй душі - впевненість у тому, що не можеш ти жити й дихати, природно почувати себе у вируванні величезного сьогоденного світу без друзів своїх - далеких і близьких. А коли живуть вони, приміром, на

Кавказі - в різних містах, займаються різними справами і коли вони такі близькі тобі, що не уявляєш власного буття без цього кавказького тяжіння..."

Повною мірою це стосується й взаємного тяжіння між українськими та осетинськими письменниками. Адже чим тісніші й динамічніші були взаємини між ними, тим інтенсивніше відбувалося їхнє духовне збагачення, самовиявлення національних потенцій та індивідуальних особливостей. Так, уже в давній період українське духовенство і письменство помітно впливали на культуру російського й кавказьких народів, одночасно творчо збагачуючись і їхніми духовними набутками.

У ХІХ ст. цей процес набув нового характеру. Спочатку він збагатився спільною просвітительською діяльністю українця Йосипа Чепіовського та осетина Аксо Колієва. Потім етапним в українських і осетинських літературних відносинах виявилось тяжіння до Тараса Шевченка таких митців слова Осетії, як Коста Хетагуров, Інал Кануков, Георгій Цаголов, Ілас Арнігон та ін. У ХХ ст. традиції Тараса і Коста продовжили С.Васильченко, Б.Боцієв, В.Чередниченко, Нігер, П.Тичина, Гафез, А.Коцоєв, С.Крижанівський, Г.Дзугаєв, І.Дзюба, Н.Джусойти, В.Забаштанський, Р.Асаєв, В.Бойченко, М.Габулов...

Цій проблемі й присвячена монографія Івана Луценка і Івана Братуся "Тарас Шевченко і Осетія". У ній, на відміну від праць попередників на цю тему, вперше здійсненна спроба крупним планом показати творчість Тараса Шевченка і Коста Хетагурова в контексті історії українсько-осетинських літературних взаємозв'язків. У дусі національної ідеї, доброзичливих і вимогливих порад рецензентів І.Дзюби, В.Карпенка та О.Сизоненка значно оновлені методологічні засади монографії, посилена критика догм радянської історіографії з питань літературних впливів. Певною мірою також використано досвід філологів української діаспори і введено в науковий обіг нові та призабуті факти за темою дослідження.

Книга "Тарас Шевченко і Осетія" адресована працівникам вищої та середньої шкіл, викладачам, учителям, студентам й широким колам

шанувальників національної і зарубіжних літератур. Автори заздалегідь висловлюють подяку читачам за доброзичливі відгуки.

ТЕПЛО РУК ПОБРАТИМІВ

З почуттям сердечної вдячності прочитав пропоновану читачам книжку Івана Луценка та Івана Братуся "Тарас Шевченко і Осетія". Відомо, що перший з її авторів видав раніше цікавий нарис "Коста Хетагуров і Україна" (Цхінвал, 1959, Херсон, 1961), який високо оцінений українською й осетинською громадськістю. Тепер представлено нове ґрунтовне дослідження. У ньому простежується нелегка доля осетинського народу впродовж Х-XX століть, розвиток його літератури, основоположне значення її Коста Хетагурова та роль спадщини Тараса Шевченка в українсько-осетинських духовних взаєминах.

Звичайно, про Коста Хетагурова й осетинську літературу написано чимало книжок, брошур і статей. І не лише осетинами, а й представниками близького та далекого зарубіжжя. Проте мені було особливо приємно, що книжка Івана Луценка та Івана Братуся написана саме українською мовою, яку я люблю з дитинства, немало, як мені здається, розуміюся в ній. Український читач вперше одержує рідною мовою книжку, в якій він зустрінеться із цікавою розповіддю про осетинську літературу, її лідера Коста і життєтворчий вплив на них Кобзаря, вельми дорогого для Осетії Тараса.

Признаюся, що подвижництво авторів книжки "Тарас Шевченко і Осетія" вражає мене своєю незрадливою шляхетністю. І говорю про це не з міркувань комплементарного характеру. У моїх рідних горах найбільшими телепнями вважають людей невдячних, а я не бажаю належати до них. На мій погляд, ця книжка – значний факт незгасного тепла рук побратимів. І в цьому я вбачаю особливу привабливість як самої книжки, так й авторських позицій в ній.

Добре розумію, що шановним людям за добро необхідно відплачувати добром. Але можливості наші - ба! - не дозволяють щедро, повноцінно і

вчасно відповідати на доброзичливу увагу до нашої культури. І все ж українському читачеві можу повідомити один факт, який серед інших свідчить про нашу незмінну прихильність до вершинних досягнень української національної культури. Наш, нині вже покійний, поет Георгій Дзугаєв багато років з особливою допитливістю вивчав поезію Лесі Українки. І, відчувши себе вільно у художньому світі поетеси, він з великою любов'ю, бережно і вельми вимогливо до самого себе переклав книжку її літературних шедеврів.

Сталося так, що на мою долю випало редагування перекладу мого друга, який не встиг довести свій задум до кінця. Нині книжка вийшла у нашому видавництві. Сподіваюсь, що Леся Українка заговорить осетинською мовою своїм ніжним і мужнім голосом, покоряючи серця незгасаючими чарами свого рідкісного таланту та величною особистістю.

Книжка І.Луценка та І.Братуся увібрала в себе як попередні публікації авторів на обрану тему, так і нові їхні пошуки, спостереження і роздуми. У цьому розумінні вона - книжка підсумкова, по суті справи зовсім нова. Вона написана для широкого кола читачів і, природно, має насамперед характер популярної розповіді.

Виходячи з цієї особливості, з само початку, у властивому книзі задумі, вона не може бути суто академічним дослідженням. Але автори знають про тему все, що подано в спеціальній літературі. Орієнтуються в матеріалі вільно і використовують для своєї мети все, що вважають у ній правдивим і видатним. З деякими позиціями попередників вони дискутують. Часом тактовно й аргументовано відхиляють окремі стереотипні уявлення з теми дослідження. Ясна річ, другорядні моменти вони обходять, але з важливих питань сміливо довіряються своїм фактичним знанням і науковій інтуїції.

Гадаю, що така позиція є єдино прийнятною для дослідницької думки. Це, звичайно ж, не свідчить про те, що І.Луценко та І.Братусь у всіх полемічних пасажах мають рацію й їхня власна позиція невразлива. Та це значить одне: у них є своя аргументована думка.

І.Луценко та І.Братусь - насамперед дослідники, історики літератури і літературних взаємозв'язків, а не популяризатори наукової інформації й знань, здобутих іншими вченими. І коли мені не зраджує моє відчуття стилю, то воно не бажає зводити уяву про жанр популярної розповіді про тему до публіцистичної легкості пера та нахилу до суб'єктивного домислу. Ця якість їхньої книжки якоюсь мірою уповільнює її читання масовим читачем.

Однаке ця "невиграшна" особливість відплачує сторицею за рахунок вірогідної інформації і точної спостережливості. Одним слово, у книзі, при всій популярності форми розповіді, дбайливо зберігається науково насичена конкретика, основа суджень і висновків. І, мені здається, що книжка, за якою читач вперше знайомиться з темою, повинна мати саме такий характер. Гадаю, публіцистичний суб'єктивізм і необов'язковість суджень у книжці такого жанру не дозволені. У цьому я повністю поділяю точку зору авторів.

І останнє. Думаю, що більш розгорнутої характеристики ця книжка не потребує. Адже про театральну виставу судять не за афішею. Природно гадати, що і про книжку читач буде судити не за вступним словом. Тому краще бути лаконічним і ненабридливим. Тільки повторю ще раз, що осетинські читачі, особливо ж письменники будуть вдячні й авторам, й видавництву книжки. Увага української громадської до пам'яті наших видатних предків, природно, породжує кожен раз зворотну сердечну приязнь до України, до народу українського і його великої культури.

Нафі Джусойти, член-кореспондент

Академії наук Грузії

ВИТОКИ ОСЕТИНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ, ПОЧАТКОВІ ФОРМИ ЇЇ
ЗВ'ЯЗКІВ З ПОПЕРЕДНИКАМИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Моя душа і моє добро –

Нашій милій батьківщині присвячені

Т.Мамсуров. Два товариша.

У долі українців і осетин, незважаючи на різні джерела їх походження, чимало спільного, героїчного й драматичного. Відомо, що новий етнонім на позначення нашого народу - Україна, український вперше зафіксований лише під 1187 р. у "Київському літописі". Але, як указують учені автохтонними джерелами духовності українського народу напевно варто вважати трипільську культуру IV - III тис. до Р.Х. і кіммерійсько-скіфо сарматський культурний симбіоз II - I тис. до Р.Х. Характерно, що вже в давні часи сходились історичні і культурні шляхи України і Аланії. І це було за таких обставин...

В осетинського письменника Харитона Плієва є невелике оповідання "Дубок". У ньому розповідається про те, як в сиву давнину люта буря винесла насіння дубка аж на вершину Кавказького хребта. Тут воно, долаючи неймовірні перешкоди, міцно вчепилося у кам'яній ущелині та й проросло. Появився коренастий дуб...

Так й осетинський народ, подібно до дубка, був загнаний татаро-монгольським лихоліттям у міжгір'я й вершини північного та південного Кавказького хребта, століттями відважно боровся з різними ворогами. Він не скорився і жорстокій гірській стихії, витримав люті морози, снігопади, бушування вітрів...

Крізь століття осетинська усна й писана література пронесла героїзм, волелюбність і трагічні випробування свого народу, його глибоке чуття прекрасного і здатність творити прекрасне. Її витoki, її зв'язки з духовним життям сусідніх народів сягають у сиву давнину. Ще до Різдва Христового існували далекі предки осетин - велике плем'я алан. Довгий час алани, ведучи кочовий спосіб життя, займали значну територію: райони теперішньої Молдови, України, Росії і частково Північного Кавказу. Вони належали до скіфсько-сарматських племен, які мали іранський етногенез. В аланів була писемність, створена на основі грецької графіки. Це свідчить, що на них мала вплив культура Еллади. Та особливою гордістю алан був

Нартський епос, що ідейно-художньою цінністю не поступається українським думам і російським билинам. Ввібравши в себе скіфські й монгольські мотиви, він шліфувався упродовж багатьох століть, до і після Різдва Христового.

Десь з I по XII ст. після Р.Х. алани були відомі під трьома назвами: у західних джерелах, як правило, їх іменували а л а н а м и; їх згадували я с а м и староруські документи, а в грузинських - о с а м и або о в с а м и. Як зазначав Коста Хетагуров, "оси по-грузинськи значить осетин" . Проте прямими пращурами теперішніх осетин були дві етнічних групи - скіфо-сарматсько-аланська та місцева кавказька автохтонська. На думку вчених, при взаємодії згаданих двох груп мова перша, іранська, стала домінуючою, зберегла свій граматичний лад та основний словниковий фонд. Однак запас слів іранської мови поповнився за рахунок мови місцевих жителів. Та й культура і побут місцевого населення зберегли традиції кавказьких форм.

У ранньофеодальний період сформувалось Аланське державне утворення, населення якого на початку X ст. прийняло християнство. Значна подібність у соціально-культурному житті стародавньої Грузії, Київської Русі й Аланії (Осетії), територіальна близькість між ними і наявність у них єдиної християнської релігії сприяли виникненню початкових форм зв'язків між українцями, грузинами й аланами-осетинами. Так, вже у V-VI ст. грузинські місіонери потрапляють в Аланію, беруть участь у будівництві християнських храмів. За спостереженням Хетагурова, у XII ст. грузинська цариця Тамара "розповсюдила християнство на всій Осетії" (5, С.330). Це об'єктивно сприяло виникненню на осетинській землі нових зразків матеріальної і духовної культури.

Приблизно у цей час складаються добросусідські стосунки алан і з українцями, що проживали в Київське Русі. Нам здається, що є підстава говорити про вплив давньоукраїнської культури на кавказькі та закавказькі народи, у тому числі й на алан. Таке припущення не випадкове. І.М.Гапусенко, оглядаючи матеріали археологічних розкопок, звернув увагу

на те, що українці жили у близькому сусідстві з кавказцями ще до того, як Святослав оволодів хазарською фортецею Саркела (друга половина X ст.). На думку С.А.Плетньова, вже у кінці IX ст. в цій фортеці жили слов'яни, печеніги, алани і грузини . До цього треба додати, що коли утворилось Тмутороканське князівство (десь 967 р.), то українці впливали на культуру південно-східних сусідів, зокрема на духовне життя осетин. Наприклад, оформлення осетинського храму в Сентах частково перекликається з оформленням київської Софії. Пояснюється це, на нашу думку, спільним впливом на осетинські релігійні споруди візантійської, української і грузинської культур. Очевидно, саме це мають на увазі осетинські вчені, коли пишуть: "Християнське мистецтво кавказьких алан, як і саме християнство, було безпосередньо пов'язане з Грузією і Київською Руссю" .

Як справедливо вказує відомий український історик П.І.Лаврів, " у ті часи Київська держава підтримувала зв'язки з Кавказом. Її князі одружувалися з грузинськими царівнами й осетинськими князівнами. Порушило добросусідські взаємини українських племен з кавказцями половецька навала в 90-их роках XI ст., а Тмуторокань утратили наші князі аж у третій чверті XII ст. На цю втрату натякає "Слово о полку Ігоревім": "два соколи" (брати Ігор і Всеволод Святославині) полетіли "поискати град Тмутороканія "... Зруйнували Тмуторокань, за висловом М.Грушевського, "Січ XI ст.", турки в 1482 році" .

Звичайно, у алан-ясів, як і в інших народностей, були і передумови для сприйняття запозиченого, щоб творити свою самобутню матеріальну та духовну культуру. В першу чергу це проявилось в архітектурних спорудах, фресках, живопису. Збереглися лише деякі з багатьох таких споруд. Коста Хетагуров писав, що осетини ставляться до цих пам'яток культури з "глибоким благоговінням" (5, С.330). Можливо, Коста мав на увазі Зеленчуцькі три храми, один з яких у 1889 році був реставрований.

Правдою є й те, що за тих умов алани не створили писаної літератури і такого всесвітньо-історичного дива, якими були у грузин поеми

Ш.Руставелі "Витязь у тигровій шкурі" та в українців твір невідомого автора "Слово о полку Ігоревім". Очевидно, на це було багато причин: і зтяжний напівкочовий спосіб життя, і фактична відсутність усталеного головного політичного та духовного центру аланського об'єднання, і часті міжкнязівські чвари, і постійні набіги зовнішніх ворожих племен... Та всього не перерахуєш. Внаслідок таких причин у алан, на відміну від грузин і українців, тоді набагато повільнішими темпами розвивалась економіка й культура.

Треба також додати, що з XI по XII ст. в аланському об'єднанні інтенсивно відбувався процес децентралізації політичних сил. Внаслідок цього, як справедливо зазначають учені, Аланія вже у XII ст. стає країною з безліччю напівпатріархальних і напівфеодальних володінь князів-матаврів. Це дуже її ослабило. І коли на початку XIII ст. на неї ринула лавина татаро-монгольських завойовників, алани не витримали цих тяжких випробувань.

Як відомо, на аланських землях два століття безчинствував прийшлий ворог. Кінець був трагічний: розвалилося аланське об'єднання, набагато скоротилось населення, загинули культурні пам'ятки. Врятована частина народу була вимушена з кінця XIII ст. переселитися в гори, у важкодоступні місця. Більшість нащадків алан розселилися на Північному Кавказі в ущелинах Алагірському, Дігорському, Тагаурському і Куртатинському, а меншість - на південній стороні Головного Кавказького хребта. З XV ст. терміном "алани" стали називати населення тюркського племені балкар. За аланами закріпилась лише назва: осетини.

Як же склалось в Осетії економічне й культурне життя до середини XVIII ст., часу встановлення російсько-осетинських відносин? Факти свідчать, що в силу складних соціальних і географічних умов осетини були найвідсталішою і найбіднішою народністю на Кавказі. Вони розташувалися у чотирьох ущелинах, кожна з яких була ізольована. Засоби виробництва та предмети домашнього вжитку виготовлялися у натуральному господарстві

горця. Торгівля мала обмінний характер. Феодал і селянин у своїх взаєминах керувалися неписаними законами, що іменувалися адатами.

Тому, підкреслюють учені, наявність патріархально-родових взаємин у громадському житті тогочасних осетин визначили риси патріархальності в їх побуті і звичках. Наприклад, в осетин доволі послідовно перенесли в побут євангельську оповідь про народження Христа в Віфлеємі: "І сталося, як були вони там, то настав їй день породити. І породила вона (Марія – ред.) свого Первенця Сина, і Його сповила і до ясел поклала Його, - бо в заїзді місця не стало для них..." (Євангелія від Луки 2:7). Так виник звичай дітей народжувати в яслах, призначених для годівлі тварин. Як признавався Хетагуров, він теж народився у яслах.

Звичайно, не можна говорити про повну ізоляцію від світу осетин. У період, про який іде мова, вони контактували з грузинами. Але останні, маючи славні політичні й літературні традиції, у цей час вели постійну й нерівну боротьбу з турецько-іранськими загарбниками. Це послаблювало їх вплив на економіку і культуру осетин, на створення у них писемності.

Складними виявилися відносини осетин з кабардинцями, їх північними сусідами. Кабардинські князі, маючи військову перевагу, силою примусили осетин Дігорської ущелини платити їм податі.

Який же був вихід для Осетії з такого важкого становища? Пізніше Хетагуров, роздумуючи над складною її долею, вказував, що у тих конкретно-історичних умовах вигідним було "добровільне приєднання осетин до Росії" (5, С. 268). Це сталося 1774 року, коли основна її частина увійшла до складу Російської держави.

Певна річ, приєднання Осетії до Росії мало позитивні й негативні аспекти. Не станемо зупинятись на цьому питанні. Відомо, що йому присвячено чимало наукових праць. Принагідно, однак, зауважимо, що в окремих з них ідеалізується колонізаторська політика російського царизму по відношенню до народів "окраїн" . Адже русифікаторські дії сатрапів

самодержавства уповільнювали процес національного відродження на осетинській землі.

Складним і уповільненим виявився процес духовного відродження осетинського народу. На думку Н. Джусойти, приблизно з середини XVIII ст. і до 60-х років XIX ст., коли здійснювалось поступове входження Осетії до складу Російської імперії, відбувалося зародження осетинської літератури, накопичення об'єктивних умов й суб'єктивних сил для повнокровної художньої творчості. Цей період як підготовчий завершився з приходом у літературу першого осетинського письменника Темірболата Мамсурова, що був найближчим попередником Коста Хетагурова .

На розвиток осетинської літератури, на прискорення її зближення з прогресивним духовним життям інших народів Росії так чи інакше впливали певні суспільно-політичні фактори. На нашу думку, до таких факторів треба віднести: розклад феодально-кріпосницької системи і зародження в її надрах капіталістичних відносин, налагодження взаємин між українцями, росіянами і кавказцями під час їх спільної боротьби з турецько-іранськими загарбниками, частково злиття антисамодержавних протестів горців з виступами росіян й українців проти кріпацтва, тяжіння прогресивних творчих сил багатонаціональних кавказьких народностей до взаємодії з передовими українськими й російськими мислителями та митцями слова.

Вплив тих чи інших згаданих факторів на духовне життя осетин, як і інших народів, у кожному конкретному випадку проявлявся по-різному. Так, у кінці XVII- протягом XVIII ст. як закономірне явище можна спостерігати те, що поштовхом до активізації політичних і культурних зв'язків українців, росіян і кавказців були соціальні явища, обумовлені, головним чином, боротьбою цих народів проти зовнішніх ворогів. Тоді агресивно настроєна верхівка іранських, турецьких, кримськотатарських загарбників чинила злодіяння: спустошувала села, міста сусідніх народів, насильно насаджувала мусульманство, продавала як рабів на східних ринках росіян,

українців, грузин, осетин, кабардинців, дагестанців, захоплених під час набігів на їхні землі. Наприклад, лише в 1795 році перський шах Ага Мохаммед повністю спалив Тифліс і знищив більшу половину його населення.

Зрозуміло, як наголошують осетинські вчені, боротьба кавказців і закавказців "проти турецького султана, кримського хана, перського шаха носила глибоко прогресивний визвольний характер, була частиною тієї боротьби, яку вели російський і український народи на півдні Росії проти іноземних загарбників". Звідси природною була й орієнтація горців на Росію та Україну як єдино реальну силу для захисту їх знекровлених земель від зовнішніх ворогів.

Відновлюються і набувають нових форм зв'язки осетин з духовним життям російського, грузинського й українського народів. Відомо, що тоді таке явище було пов'язане з поширенням християнства в Осетії. Насамперед воно здійснювалось через грузинські канали. Цьому сприяло виникнення в кінці XVII - на поч. XVIII ст. грузинської друкарні на російській землі, переїзд до Москви і Петербурга багатьох грузинських культурних і церковних діячів, царів Арчіла II, Вахтанга VI. Як встановив проф. Т.О.Рухадзе, тоді було перекладено грузинською мовою понад 300 творів українських і російських богословів.

Цікаво, що переїзд грузинських державних і церковних діячів до Росії припав саме на той час, коли на духовне життя останньої вельми активно впливали українські книжки. "Своїм змістом, - справедливо підкреслює Іван Огієнко, - вони були на Москві великою новиною і тягли до себе всіх цікавих та освічених людей. І книжки наші хутко розійшлися по всім московським царстві, вкрили всю велику державу. Книжки до читання, книжки церковні, шкільні підручники, наукові твори - все це сунуло на Москву із України. Книжки наші на одправу служби Божої широко розпливалися по різних церквах... Так, скажемо, з написів на книжці "Небо Новое" 1665 р. Іоаникія Галятовського знати, що її читали, крім всієї України та Галичини, ще й в

Москві, в Володимирській губ., в Астраханській губ., в Вологді, в Великому Устюзі і по інших місцях" .

Як справедливо зазначає Петро Голубенко , відбувався динамічний процес "українізації" Московії впродовж XVI-XVII ст. Зокрема, приїзд українських культуртрегерів на російську землю посилюється після Переяславської угоди 1654 року. З Києва переїжджають вихованці Київського колегіуму Єпіфаній Славинецький, Арсеній Сатановський, Симаон Полоцький а також і самі видатні діячі Київського колегіуму: Інокентій Гізель, Іоанникій Галятовський, Лазар Баранович тощо. Слідом за київськими вченими XVII ст. українські вчені й церковні діячі XVIII ст. беруть активну участь у поширенні освіти і в розбудові московської культури як письменники, оратори, викладачі навчальних закладів, перекладачі та ін.

За цих обставин прямо і через російські канали здійснюється "українізація" духовного світу кавказців, яким судилося розділити долю українців. Не була осторонь цього процесу й Осетія, в аули якої проникла наша культура.

Адже у той час почав збільшуватись інтерес до християнської літератури в осетин, які вміли читати по-грузинськи. Більше того, як засвідчив 16 червня 1746 року ієромонах Єфрем, вони були підготовлені здійснювати в Осетії богослужіння за християнським звичаєм . Тому не викликає заперечення твердження грузинського історика М.Джанашвілі про те, що "в часи царювання Іраклія II почали з'являтися богослужебні книжки осетинською мовою, які друкувалися в царській друкарні грузинськими церковними літерами з додатком деяких знаків, властивих осетинській мові " . Тим більше, що при дворі цього царя навчалися грузинської грамоти й "ос-копілі" ("колишні осетини").

Характерно, що серед перекладної літератури були і твори українських авторів. Зокрема, грузинською мовою побачили світ такі з них, як "Катехізис" П.Могили, "Книга житій святих" Д. Ростовського (Туптала), п'ять творів Ф.Прокоповича ("Перше учення отроків", "Регламент", "Слово

на погребіння Петра Великого" та ін.). Ці твори мали релігійний характер, значною мірою вони розширювали кругозір грузин й осетин, давали їм певні відомості з філософії, географії та історії.

З другого боку, у XVIII ст. на осетинську землю проникали християнство і богословська література й офіційними каналами. Відомо, що 1743 року в Петербурзі була утворена Осетинська духовна комісія, яка з невеличкими перервами проіснувала понад сто років. Цікаво, що вона виникла з ініціативи тих грузин, які свого часу виїхали до Росії разом з царем Вахтангом VI. Окрім всього християнізація сприяла розповсюдженню серед осетин грамотності і відкриттю шкіл. "Місіонери усвідомлювали, - вказують осетинські вчені, - що для підтримки християнства і для обслуговування наявних в Осетії церков необхідно створити кадри церковнослужителів з місцевого населення. Деякі члени Осетинської комісії навчали осетинських дітей у себе вдома "на власний кошт" .

Певною мірою сприяло зв'язкам осетин з духовним життям українців й росіян виникнення Моздоцької духовної школи (1764) та Астраханської духовної семінарії (1777). На думку багатьох учених, ці навчальні заклади, маючи програму релігійного спрямування, відіграли позитивну роль. Їхні вихованці займались, окрім християнсько-просвітницької діяльності ще й поширенням серед осетин грамоти. Це, безперечно, сприяло і посиленню їх культурного спілкування з росіянами . Згадані навчальні заклади виникли за зразком київських і московських духовних шкіл і семінарій. Якщо це мати на увазі, то буде очевидним і створення певних передумов для поширення серед освічених осетин російської й української агіографічної, паломницької та історіографічної прози.

Вище вже згадувалось твердження грузинського історика М.Джанашвілі про те, що "в часи царювання Іраклія II почали з'являтися богослужбні книжки осетинською мовою". Він же засвідчив, що бачив одне з таких видань, датоване 1753 роком. Але до цього часу наші вчені його не виявили. Тому доводиться вважати книжку "Начальное учение человеком,

хотящим учитися книг божественного писання" як перше друковане слово осетинською мовою на основі церковнослов'янської азбуки. Цю книжку видано 1798 року московською синодальною друкарнею. Її поява пов'язана з іменем єпископа Гая (Токаов, 1746-1821), який володів російською й осетинською мовами. Характерно, що вона включає в себе паралельно з церковнослов'янським текстом і його переклад осетинською мовою.

Книга "Начальное учение человеком...", як справедливо зазначають осетинські вчені, зайняла певне місце в духовному житті Осетії. Хоч переклад її тексту буквальний і не завжди враховані особливості осетинської мови, все ж вона має історичне значення як перша друкована книжка, як перший камінь у фундаменті осетинської писемності, створеної на основі російської графіки. Ця книжка є ніби місток, через який мусів був переступити і переступив осетинський народ із безписемного, власне, періоду в писемний період розвитку своєї культури .

Процес формування осетинської літератури був не легким, часом суперечливим. Так, майже одночасно з виходом книжки "Начальное учение человеком..." з'являється ряд праць про осетинську мову та освіту письменника Івана Ялгузідзе (Івана Габараєва, 1775-1830). Про нього як літератора мовиться нижче. Зараз зазначимо, що за походженням він осетин. Бездоганно володіючи осетинською, грузинською і російською мовами, Ялгузідзе склав 1802 року на основі грузинської графіки осетинську азбуку. Через дев'ятнадцять років у Тифлісі був надрукований його перший осетинський буквар також на основі грузинської графіки.

Але обставини склалися так, що з кожним наступним роком осетинська культура все більше орієтувалася на Росію й почасти Україну. Це враховували і російські та українські вчені й педагоги. За таких обставин виникає потреба створити більш удосконалений осетинський алфавіт на основі слов'янської графіки. Таке завдання виконав академік Андрій Шегрен (1794-1855). 1844 року в Петербурзі була видана його "Осетинская грамматика с кратким словарем осетинско-российским и

російсько-осетинским" (дві частини). Цим було закладено основи наукового вивчення осетинської мови. До речі, у своїй художній практиці Хетагуров керувався настановами цієї "Осетинской грамматики".

Не наше завдання зупинятися на всіх аспектах історії виникнення осетинської літератури. Однак, дещо забігаючи наперед, вважаємо доречним наголосити на тому, що тоді надавали допомогу осетинам і вихованці Київської духовної академії. Маємо на увазі українця за походженням Йосипа Чепіговського (1821-1880). На початку середини XIX ст. він жив і працював в Осетії, займав посаду управляючого осетинськими приходами, притулками і духовними навчальними закладами. З його багатогранної діяльності варто виділити два важливих моменти, які мають пряме відношення до осетинського громадсько-культурного руху. Насамперед Й.Чепіговський був соратником Акса Колієва (1823-1866), одного з громадських діячів Осетії середини XIX ст. Обидва вони активно боролись проти насадження мусульманства серед осетин, настійно утверджували ідею мирного співіснування між слов'янами й горцями.

З цього погляду привертає увагу такий факт. Коли 1858 року реакційно настроєний генерал-майор М.Кундухов вимагав виселення осетин з Владикавказу, з адміністративного центра Осетії, його дії рішуче засудив А.Колієв. Останнього гаряче підтримав Й.Чепіговський, враховуючи складність політичної ситуації. Прогресивно настроєні осетини й українці дали бій зраднику М.Кундухову, коли він закликав горців-мусульман виїхати до султанської Туреччини. Відомо, що рідні землі залишила лише незначна частина осетин, головним чином заможна верхівка.

Й.Чепіговський та А.Колієв були передусім релігійними діячами. Кожен з них окремо і разом внесли вагомий внесок у справу розвитку осетинської християнської громади, освіти, писемності та літератури. Так, Й.Чепіговський, досконало вивчивши осетинську мову, написав і переклав біля п'ятнадцяти книг, у тому числі російсько-осетинський словник та

буквар-підручник осетинської мови. Як справжній друг горців, він вірив у їх талант і творчі сили, палко закликав навчати дітей горців рідною мовою.

У цьому зв'язку дуже показовим є лист Й.Чепіговського до Святополка-Мірського від 22 лютого 1860 року: "...Перші матеріали в основу справи майже готові... (Маємо на увазі "Осетинскую грамматику" Андрія Шегрена і свій буквар-підручник – ред.). Є серед осетин особи, які одержали достатню освіту і знання граматики як своєї, так і російської мови, що готові попрацювати на користь своїх співвітчизників у справі поширення між ними національної грамотності. Такі з духовних осіб: священник Колієв, священник Сохієв, дяк Аладжіков, учитель Жускаєв, учитель Караєв, учитель Кантеміров, секретар грузино-імеретинської синодальної контори Мжедлов, учитель тифліської семінарії Чонкадзе і деякі інші... Отже, і щодо кількості діячів є повна можливість незабаром і вірно рухати національну освіту осетин..."

З цього видно, що в Осетії українець Й. Чепіговський активно допомагав "вірно рухати національну освіту осетин". З його ж ініціативи А.Колієв був введений до складу комісії по рецензуванню й редагуванню перекладів духовних книг. При підтримці Й.Чепіговського 1862 року цей осетинський діяч відкрив приватну початкову школу, в якій навчалося 20 осетинських дівчат. Через 4 роки вона була перетворена в осетинську жіночу трьохкласну школу, про яку згодом дуже тепло відгукнеться Коста Хетагуров:

"В усі часи свого існування школа користувалась незвичайною любов'ю і довірою осетин... Ця школа була справді нашою опорою і натхненням... Вона дала нам невтомних трудівниць для наших сільських шкіл... Школа ця ставала органічною потребою всього народу" (5, С.306-307). Як буде сказано нижче, вся громада прогресивних осетин виступила з протестом, коли русофоби влади намагалися закрити цю школу.

Говорячи про витоки осетинської літератури, необхідно звернути увагу також і на фольклор як основу її розвитку. Але у даному разі мова

йтиме лише про один аспект цієї великої теми. Маємо на увазі те, хто записував творчість народу. Відомо, що осетини створили нартський і даредзановський епос, історичні оповіді та героїчні пісні. Аналізуючи нартський епос, Коста Хетагуров справедливо писав: "Всі негативні й позитивні сторони цього епосу, нема сумніву, глибоко проникли у народне життя, і змінити їх не так легко, як гадає більшість" (3, С.13).

Якщо це мати на увазі, то перші збирачі осетинського фольклору Василь Цораєв (1827 – 1884) і Даниїл Чонкадзе (1830-1860) не завжди враховували "негативні й позитивні сторони" його зразків. Проте кращі їх записи, які одержали назву "Осетинські тексти" , і тоді відіграли позитивну роль у закладанні естетичних основ осетинської літератури. У цьому зв'язку, очевидно, треба мати на увазі й свідчення мандрівників та військових того часу про характер і звичаї осетин .

Біля витоків осетинської літератури стояли й автори, які писали твори й грузинською та російською мовами: "Таке явище на ранніх стадіях літературного процесу, - підкреслює Н.Джусойти, - було неминуче для народу, який став на шлях культурного відродження в колі націй, що набагато випередили його у своєму історико-культурному русі. У цьому одна із специфічних особливостей розвитку молодих літератур у період їх становлення" .

Прикладом подібного процесу може бути поетична творчість Івана Георгійовича Ялгузідзе, про діяльність якого на просвітянській ниві йшлося раніше. Він народився в аулі Залда Джавської ущелини Південної Осетії в осетинській заможній родині Габараєвих (Габарти). Одні вчені твердять, що вже малим хлопцем майбутній письменник потрапив до двору грузинського царя Іраклія II, а потім у вісім років був відданий до монастирської школи

для вивчення "священного писання, граматики і філософії". Інші дослідники гадають, що І.Ялгузідзе закінчив духовну семінарію.

Як би там не було, для тих часів І. Ялгузідзе мав солідну освіту, досконало володів грузинською, осетинською і російською мовами. Це давало йому можливість бути обізнаним з тогочасними подіями в Росії, Грузії й Осетії. В основному він дотримувався демократичних позицій, коли працював у Душецькій школі та Тифліській духовній семінарії. Але його ім'я набуло особливої популярності, коли він без вагань виступив прихильником рівноправних зв'язків між сусідніми народами.

Обставини склалися так, що І.Ялгузідзе часто бував з різних питань у грузинських й осетинських поселеннях. Виступаючи в ролі перекладача і посередника між російською адміністрацією та місцевим населенням, він проявляв себе як гуманіст і захисник простих людей. Наприклад, грузинські князі Мачабелі та Еріставі чинили сваволлю по відношенню до осетинських селян Джавської ущелини. Виклавши зміст скарги осетинів, І.Ялгузідзе повідомляв представників царської влади: "Причиною виникнення ворожнечі між осетинами і грузинами і тоді і тепер були Мачабелі й Еріставі" .

І.Ялгузідзе сформувався як просвітитель свого часу. Він досить активно пропагував ідеї Священного Писання. Можливо, найяскравіше це виражено у його єдиній поемі "Алгузіані", написаній грузинською мовою. Не станемо торкатися таких питань, як її авторство та час її написання. При всій різноманітності точок зору на цю тему, очевидно, мають рацію ті дослідники, які появу "Алгузіані" відносять до кінця XVII ст. Тоді її автор безроздільно поділяв ідеали грузинського царя Іраклія II і знаходився у полоні "грузинських книжницьких традицій", як влучно підкреслив проф. К. Кекелідзе.

Цікаві такі деталі, які проливають світло на ідейно-тематичне спрямування твору. Його рукопис знайдено в Нузальській церкві лише у другій половині XIX ст., а надруковано 1885 року. На початку рукопису знаходимо розфарбоване зображення Алгуза (Алгузона), а далі - портрети

царів Осетії. Поема складається з п'яти розділів. Але при всій внутрішній і зовнішній грузинської орнаментальності не важко помітити й осетинську колоритність твору, романтизацію осетинського царя Алгуза (Алгузона).

Коли вже зайшла мова про романтизацію Алгуза, то вона досягається за допомогою описів незвичайних подвигів героя. Наділений казковими рисами вдачі, він підкоряє чеченські, черкеські, калмико-нонські й амосарські землі. Фантастичне за твором й одруження героя на чеченці Естер, поява у них неабиякої краси сина Черхілона. В такому ключі відтворюється мирне щасливе життя, смерть Алгуза і трагічну загибель його дружини...

У поемі образно утверджується виразно морально-етична думка: той, хто відходить від християнської віри і порушує заповіді предків, неминуче загине. У творі також крупним планом окреслюються і шляхетні риси характеру героя, його хоробрість і справедливість. І тут, наголошує Н.Джусойти, просвітлюється ідеал політичного устрою, який уявляється авторові як форма, в котрій повинно відбуватися звеличення осетин".

Подібне трактування ідеалів героя певною мірою зближує погляди І.Ялгузідзе з романтичною концепцією грузинського поета Г.Орбеліані, російського письменника В.Жуковського. І справді, в автора поеми "Алгузіані" є такі красномовні слова: "У кого б'ється живе серце в грудях, тому залишається вічна боротьба" (переклад Х.Ардасенова). Якоюсь мірою вони є співзвучними з творами поетів-романтиків початку ХІХ ст. Наприклад, подібний патріотичний пафос охоплює поезію Г.Орбеліані "Заздравний тост" і твір В.Жуковського "Певец во стане русских воинов". І в цьому є своя закономірність: тогочасне поступове економічне й духовне зближення сусідніх народів з Росією обумовлювало і появу спільних рис у художній концепції письменників різних національностей.

Якщо у поемі І.Ялгузідзе "Алгузіані" зроблено лише перший крок на шляху утвердження патріотичних і демократичних ідей, то в його громадській і творчій діяльності пізнішого часу, зокрема перших десятиріч

XIX ст. дають про себе знати вже національно-просвітительські ідеї. Цьому сприяли такі фактори, як наростання протестів проти русифікації, поширення ідей декабристів, участі кавказців у визвольних рухах рідного краю тощо. Як відомо, ці фактори збуджували у прогресивно настроєної інтелігенції почуття патріотичної й національної свідомості.

Подібні процеси не обійшли й "російського губерньського секретаря" І.Ялгузідзе, внесли ряд принципово нових нюансів у його ідейно-творчі пошуки початку XIX століття. Принагідне вже вказувалося, що цей визначний просвітитель Осетії докладав чимало зусиль для розвитку осетинської писемності, книгодрукування й освіти. З його ім'ям також пов'язані перші переклади рідною мовою тогочасних законоположень російської адміністрації. Зокрема, маємо на увазі "Положення про тимчасові суди і присягу" (1802).

Осетинською мовою І.Ялгузідзе перекладав молитви, требник, літургію та Євангеліє. До останньої з названих книжок він написав передмову. Її справедливо вчені розглядають як глибоко патріотичну сповідь цього просвітителя перед осетинським народом. З душевним неспокоєм і синівським уболіванням за долю свого рідного краю І.Ялгузідзе писав:

"Знайшовши вас, моїх єдинокровних осетин, серед інших народів позбавленими цієї великої справи (Євангелія- ред.)...я довго страждав, і, нарешті, насмілювався створити книжку на осетинській мові..., попрацювавши над нею три роки день і ніч... І скільки було у мене снаги, не шкодував себе, щоб ви, мої єдинокровні осетини, не були позбавлені цього великого блага" .

Але першим осетинським поетом був Темірболат Османович Мамсуров (1843-1899) . Лише 1922 року його двоюрідний брат привіз з Туреччини до Осетії рукопис десяти віршів поета. Тоді з'ясувалось, що Мамсурову належала й поезія "Думи", вперше опублікована 1881 року в книзі В.Ф.Міллера "Осетинские этюдн". І це все, що дійшло до нас з художньої спадщини письменника. Причому рукопис його віршів переписувався і передруковувала на машинці людиною, яка слабо володіє осетинською

мовою. Звідси, як зазначають осетинські вчені, багато орфографічних, стилістичних й інших помилок.

Встановлено, що біля 1843 року Т.Мамсуров народився у поселенні Мамсирати в Північній Осетії. 1860 року закінчив Петербурзький кадетський корпус. Протягом п'яти років служив в Чугуєвському уланському полку. Але талановитий поет залишає рідну землю під впливом дядька по матері, генерала російської армії фанатичного туркофіла М.Кундухова.

Як свідчать навіть скупі матеріали, у Туреччині Т.Мамсуров глибоко переживав розлуку з Осетією. Його не захоплювала можлива кар'єра в турецькій армії. Він мав скромну посаду управителя садиби свого дядька - паші Мусси Кундухова в поселенні Батманташ Сиваського вілайєту. За свідченням першого біографа поета, Т.Мамсуров "віддався грі на рідній осетинській лірі, з якою вже не розлучався до кінця свого життя... В 1899 р. він помер холостяком у тому ж Батманташі, де і похований" .

З цього видно, що далеко не легким було життя Т.Мамсурова. Його вразливе серце перенесло і біль прощання з рідною землею, і відчай самотності на чужині, і гірку безнадійність на майбуття. Тою чи іншою мірою це знайшло свій відгомін у його віршах. Як правило, монолог поета напоєний смутком, слова пройняті щирістю, інтонація згуртовує їх в єдиний тужливий потік. Так передано думки тих, хто з вини мусульманських фанатиків вимушений був залишити рідну Осетію.

Нам стають зрозумілими різні за мотивами і часом суперечливі за спрямуванням твори Т.Мамсурова. Розмірковуючи над суттю буття, автор часто вдається до релігійно-дидактичних повчань ("Тиша", "Комусь", "О, мій Боже" тощо). Так, у першому з них ліричний герой заявляє:

Есть у меня надежда:
Свой суд над моей душой
Давно свершил мой Бог .

У віршах Мамсурова також порушується проблема морально-етичного ідеалу, добра і краси. На думку автора, прекрасними є знедолені,

які здобувають хліб насущний тяжкою працею, “сокирою і косою”. Їм насамперед властиві, такі моральні якості, як працьовитість, порядність, честь і почуття обов’язку перед рідним краєм:

Мой обет ясен й открыт:
 Моя душа й мое добро
 Нашей милой родине посвящены.
 Ты и сам знаешь меня.
 В бедности я не живу –
 Мой топор и моя коса
 Хлеб насущный для меня добудут .
 ("Два товариша")

Особливе громадське звучання мають ті поезії Т.Мамсурова, в яких образно відображається процес диференціації серед тих осетин, що виїхали до Туреччини. Поділяючи горе чесних і добропорядних трудівників, автор засуджує жорстоких кар’єристів, пристосуванців і духовно спустошених людей ("Хворий", "Друг", "Щастя" тощо). Він створив також “осетинські пісні” про трагедію переселенців ("Думи", "Колискова" тощо):

О, гори, о рідний мій краю,
 Ну як же нам жити без вас?
 ..О, смійся, смійся над собою, -
 Одповів мені рідний край:
 "Жорстокий вепр наліг на груди..."
 Він простогнав у тузі.
 ("Думи". Переклад В.Чередниченко)

Виникає питання, якою ж мірою творчість Т.Мамсурова пов’язана з тогочасним процесом становлення осетинської літератури? Звичайно, тоді більша її частина не була відомою в Осетії. Як говорилося, лише 1881 року

В.Ф.Міллер вперше опублікував єдиний вірш поета “Думи”, і то як народний твір. Вчений зауважив, що це – “продукт нової, більш художньої творчості” (“Осетинські етюди”, ч.І. – М., 1881. – С.13). Розвиваючи його думку, підкреслимо, що Мамсуров вперше заговорив з народом рідною мовою про болі й печалі Осетії.

Будучи одним з зачинателів осетинської професійної поезії, Т.Мамсуров дотримався й певних систем віршування. Як зазначають осетинські вчені, його мовний вірш за своєю будовою рівноскладовий і різнорідний, подібний до пісенного вірша народної поезії. Особливо відчутний вплив на твори Т.Мамсурова осетинської танцювальної музики. Звідси у віршах поета, як у фольклорі, маємо поєднання різних ритмічних розмірів.

Т.Мамсуров стояв біля витоків зародження осетинської літератури. На його зміну прийшов Коста Хетагуров (друга пол. XIX - поч. XX ст.). З його ім'ям пов'язане утвердження в ній національної ідеї, народно-демократичної думки, виникнення нових жанрів і стилів. Але перед тим, як перейти до висвітлення творчого подвигу Хетагурова, стисло зупинимось на деяких особливостях художньої спадщини його сучасників.

Насамперед мовитиметься про Інала Дударовича Канукова (приблизно 1851-1899). Народився він в аулі Канукових Північної Осетії в родині алдаря, заможного горця. Спочатку у нього доля склалась майже так, як у Т.Мамсурова. Разом з батьками 1861 року він переїхав до Туреччини. Проте, переносячи злигодні на чужині, невдовзі Кантукови повернулися на батьківщину. Однак батьків поета царські чиновники позбавили привілей. Обдарований Інал успішно закінчив Ставропольську гімназію. Згодом він став офіцером російської армії, побував на Далекому Сході. 1897 року повернувся до Осетії в аул Брута. Тут помер 1899 року.

Навіть такий стислий огляд біографії І.Канукова дає нам уяву про складні соціальні й літературні умови формування його світогляду й творчості. Обставини склалися так, що він писав свої твори російською мовою. Автор порушував у нарисах і віршах актуальні проблеми, що однаковою мірою хвилювали не лише осетинську, а й російську політичну та літературну громадську думку. Це стосується насамперед його публіцистики.

На нашу думку, у публіцистиці І.Канукова виявилися сильні й слабкі сторони його як мислителя. В основному використовуючи матеріал з життя горців, він торкається різних питань, що тоді турбували поневолені царизмом народи Росії. Так, ще у гімназії восени 1870 року був написаний його перший нарис "В осетинському аулі" . У творі основна увага приділяється описам етнографічних особливостей горців, їх побуту і звичаїв. Але одночасно молодий письменник засуджує "шкідливі звичаї", які заважали духовному розвитку осетин. Письменник вважав, що для горців стали вже лихом такі патріархальні звичаї, як кровна помста, поминки тощо. Перше ґрунтується на тому, що вбитий не попаде, мовляв, у рай, якщо за нього не помстяться рідні. Друге вірування будується на тому, що ніби померлий увесь час голодуватиме, коли не будуть організовані пишні поминки.

Закликаючи своїх земляків позбавитися старих звичок і прилучатися до нових морально-етичних взаємин, І.Кануков одночасно стає на захист національної гідності кавказців. Він проводить думку, що останні мусять мати рівні права з іншими народами Росії. Як гадає Нафі Джусойти, саме в цьому пафос кануковської концепції пореформного "сучасного горців" . Це було типовим для громадсько-політичних поглядів молодого письменника. Так, в одному з його творів рядовий горець Хатахцико заявляє:

"Тепер часи інші настали..., часи джигітства минули..., треба розлучитися зі зброєю і взятися за соху... Наша молодь все ще і тепер схильна інколи до крадіжок. Це ганебне заняття, яке руйнує інших, повинне осуджуватися, а не вважатись за молодецтво. Нині на джигіта, котрий

роз'їжджає на своєму коні по аулах зі зброєю, я дивлюсь як на злісного гультая, який, тиняючись по домівках, об'їдає інших..." .

Не лише в першому, а й в наступних нарисах І.Кануков, часом обережно порушуючи і соціальні конфлікти, також продовжує виступати проти пережитків старого у свідомості осетин. Паралельно він намагається показати як позитивне явище ті тенденції у житті земляків, що можуть, на думку автора, привести до "розвитку економічних благ". Ці мотиви з певними варіаціями відображені у нарисах і статтях, зокрема "Дві смерті" (1878), "До питання про ліквідацію шкідливих звичаїв серед кавказьких горців" (1879) тощо.

Як поет І.Кануков, зростаючи на традиціях російської та української літератури, порушував ряд актуальних питань, що хвилювали тоді прогресивну громадськість. У більшості його віршів, написаних російською мовою, ліричний герой виявляє готовність боротись "со злом, царящим в сем краю". Деяко абстрактними видаються його ідеали:

Настанет час, и небо прояснится,-
Прольется свет, свет правды и добра!
"Призыв"

Як правило, поезії І.Канукова написані в ораторсько-публіцистичному ключі. Це стосується і тих віршів, які зображають життя різних народів Росії. Маємо на увазі такі його твори, як "Горе Алибека", "В страдную пору", "На бухте", "Малороссам" та ін. З гуманістичної позиції у них виражене авторське уболівання за знедолених горців, росіян, корейців та українців. Наприклад, у вірші "Малороссам" (1895) І.Кануков перший з осетинських письменників оспівав подвижництво основоположника нової української літератури. Зокрема, його захоплювала Україна, "...думы, где слагал Шевченко,/ Кобзар, где песнь свою поет".

Будучи поетом демократичного напрямку, І.Кануков вірив у майбутнє осетин, утвердження нового в їхньому побуті й способі життя. На власні очі він бачив, що кращі їх сини надавали горцям безкорисну допомогу, виступали як носії прогресу, цивілізації. Можливо, в хвилину роздумів над цим у нього народилися такі рядки:

"Проти могутнього натиску цивілізації не утримаються ніякі традиції старовини,- захоплено писав І.Кануков. - ...Цивілізація кинула до нас проміння своє; нарешті, ми бачимо і залізницю; гудок локомотива заглушує нас, мирних громадян, і нагадує нам щоденно, що ми приєднались до сім'ї цивілізованої Європи. Горці самі сприяли побудові цієї залізниці, яка повинна у недалекому майбутньому змінити все наше минуле" .

Під кінець життя І.Кануков виступив з гостро полемічними рецензіями на брошуру А.Ардасенова "Перехідний етап горців Північного Кавказу" та на книжку П.Надеждіна "Природа і люди на Кавказі й за Кавказом". Відкидаючи реакційні по суті концепції згаданих авторів, І.Кануков дає демократичне тлумачення таким важливим проблемам, як взаємини між росіянами і горцями у пореформений період, ставлення царської адміністрації до місцевого кавказького населення. "Перш ніж правити будь-яким народом, - наголошує письменник, - треба зрозуміти насамперед місцевій адміністрації дух того народу, серед якого вона поставлена..." .

Привертає увагу і такий сучасник Коста Хетагурова, як Олександр Захарович Кубалов (1871-1944). Відомо, що впродовж 1894-1899 років він навчався на юридичному факультеті Київського університету. Як зазначають учені, ці обставини позитивно вплинули на формування у нього демократичного світогляду, почуття поваги до українського народу і на прилучення до національно-визвольного руху. Очевидно, досвід українських фольклористів того часу сприяв тому, що О.Кубалов, повернувшись до рідного краю, став активно обробляти у віршованій формі осетинською та російською мовами героїчний нартський епос.

Внаслідок цього з'явилася його книга про нартів "Герои-нарты" (Владикавказ, 1906).

Але в історію осетинської літератури О.Кубалов увійшов як автор кількох поем. Серед них виділяється поема "Афхардти Хасана" (1894), яка через три роки побачила світ у Владикавказі рідною мовою. Їй судилося стати першою друкованою книжкою осетинської художньої літератури. Правда, як гадають дослідники, основа цієї "фольклорної поеми" походить з усної творчості народного співака Бібо Зугутова. Але дійшла до нас в обробці О.Кубалова і пов'язується тільки з іменем останнього (Н.Джусойти).

Отже, зародження осетинської літератури і простих форм її зв'язків з сусідніми літературами відбувалося за складних і часом драматичних соціально-політичних умов. На різних етапах її формування осетинські письменники прагнули подолати відставання, створити нове і якомога швидше оволодіти досвідом передових літератур, насамперед російської та української. Робилося це для того, щоб збагачувати духовне життя рідного народу.

Коста Хетагуров, виступивши у кінці XIX - поч. XX ст., не лише підвів підсумки творчих пошуків своїх попередників і сучасників. Він заклав на вищому історичному й ідейному рівні якісно нові основи і принципи осетинської літератури, її взаємин з іншими літературами. Звідси виникає потреба зупинитись на деяких гранях його творчості, на входженні Коста в коло літературних побратимів, на осягненні ним художньої спадщини Тараса Шевченка в контексті українсько-осетинських духовних взаємин.

РОЗДІЛ II.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО І КОСТА ХЕТАГУРОВ

У КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКО-ОСЕТИНСЬКИХ ЛІТЕРАТУРНИХ ЗВ'ЯЗКІВ

Я більш за все люблю, цього я не ховаю,
Злиденний свій аул, народ коханий свій.
К. Хетагуров. Не вір, що я забув.

Коста (Костянтин Леванович) Хетагуров народився 3/15 жовтня 1859 року в аулі Нар, що розташований у верхів'ях Алагірської ущелини на Північному Кавказі. Його батьки були відомими і шанованими у гірській общині. Нар - це типове поселення осетин. Щоб мати уяву про такий аул минулого століття, наведемо уривок з повісті осетинського письменника Сергій Джанаєва "Дитинство Коста".

"Аул Нар примостився на скелі між двома річками. Праворуч Ліадон, ліворуч Закадон. Зразу ж за аулом обидві річки зливаються і далі їх води течуть під назвою річки Нардон. Ця ж річка нижче аулу Зарамага називається Ардоном.

У центрі аулу - стародавні вежі, а навколо них саклі з пласкими дахами, які складені з товстих плит гірського, дикого каменю. Саклі туляться одна до одної, ніби гнізда ластівок Між ними ні вулиць, ні дворів, ні доріг. Одна сакля приліплена вище іншої, з даху однієї саклі можна піднятися на дах іншої, як по щаблях драбини.

З усіх боків аул оточують покриті снігом гори. Вони такі високі, що, здається, вершинами дістають до неба. Північні схили гір суворі, позбавлені рослинності, південні - прикрашені сосновими лісами. Зі сходу на Нар дивляться гори Ліа і пік Тепле - найвища тут гора; із заходу - Малха (гірський хребет – ред.) і Рук (гірський хребет, поселення і перевал - ред.), які з'єдналися із засніженим Закінським перевалом. Дикі, красою повиті картини природи оточують аул, у якому народився Коста" .

Коли майбутньому поетові виповнилось лише два місяці, померла його добра і вродлива мати - Марія Гаврилівна Губаєва. На її похоронах один з найповажніших в аулі дідусів сказав: "Пішла ти, Маріє від нас, не пізнавши принади життя. Красива душею і серцем, добра, привітна, ти

тільки сяйнула серед нас, як проміння ранкового сонця на вершинах наших гір. Зів'яла, як ніжна квітка у холодний зимовий день, залишивши нам свого первістка - Коста" .

Аул Нар, де народився Хетагуров, займав особливе місцезнаходження. Він був своєрідним аванпостом по захисту усіх чотирьох ущелин - Алагірського, Дігорського, Тагаурського і Куртатинського. Тут з давніх часів свято зберігалась пам'ять про нартів - легендарних богатирів вільнолюбивої Осетії, про героїчну боротьбу горців з ворогами, про їхні великі зусилля по підкоренню прим'хливої природи. Та нанці зберігали і патріархальні звички. Скажімо, живучими з них були кровна помста або фанатичне дотримання законів адатів.

На думку Н.Джусойти, помиляються "ті біографи поета, які з бажання викликати співчуття до "гіркої долі" Коста -хлопчика малюють його дитинство у жалібно-слізному тоні" . Насправді дитинство Хетагурова проходило за нормальних матеріальних умов, бо його батько займав офіцерську посаду в царській армії. Раннє сирітство, однак, морально гнітило малого Коста.

Коли померла мати, майбутнього поета було віддано на виховання родичці Чендзе Хетагуровій. За спогадами сучасників, це була ніжна жінка із "золотим серцем". В поемі "Хто ти?", в якій використані й автобіографічні моменти, Коста з благоговінням згадує і свою годувальницю, що "грудьми годувала" і "багато мороки дісталось їй". У вірші "Так, я старий" поет з хвилюванням згадує своє сирітське дитинство:

Та зрозумій, що в малоліття пору
 Безжальна доля не дала пізнати мені
 Священних радостей дитячих... Й серед двору
 Погратись не дала під материні пісні...

Коли Леван Хетагуров вдруге одружився, забрав сина до себе в сім'ю. Та мачуха виявилася жорстокою жінкою. "Вона, - пізніше згадував письменник, - мене просто не любила... У ранньому дитинстві я тікав від неї до різних родичів... Вона ніяк не хотіла мені пробачити, що я їй, як дружині мого батька, ніколи не зробив жодного прикрого заперечення, а, навпаки, дуже турботливо і доброзичливо заспокоював її, коли вона починала "виходити з берегів" (5, С. 190).

Несправедливе і прискіпливе ставлення мачухи до Коста було тим більш гнітючим, бо за тогочасною осетинською звичкою батько позбавлявся права голубити і виховувати дітей. "Якщо мати зайнята і не може погодувати і утішити свою дитину, - розповідає сам Хетагуров, - то надається можливість усім, будь-кому, обходити її, погойдати колиску, потримати малюка на руках і інше. Позбавляє цього права осетинський етикет лише батька малюка. Тільки в найінтимнішому колі (жінки і дітей), або віч на віч, дозволено батькові дати волю своїм почуттям і поняньчити, приголубити дітей. Якщо осетина-батька в минулі часи випадково заставали з дитиною на руках, то він, не задумуючись, кидав малюка куди попало" (4, С. 339-340).

Звичайно, батько Коста вже менше, ніж дід, дотримувався старої осетинської звички. Як свідчать документи, Леван Елізбарович Хетагуров уболівав за сином, дбав про його навчання і навіть вибирав для нього майбутню професію. За це поет завжди залишався вдячним: "Батька,- широко визнавався Коста, - я не лише любив, а й обожнював... Таких самородків, найгуманніших, найчесніших і безкорисливих, я більше ніколи і ніде не зустрічав. Ми з ним ніколи не мали розбіжностей у поглядах і ніколи він мені з найранніших моїх літ не робив грубих зауважень... Довго лише він не розумів мети вступу мого до Академії мистецтв" (5, С.189-190).

Однак у дитинстві Коста більше був без батька. Коли йому виповнилося сім років, поступив до Нарської церковно-приходської школи. Її приміщення, як згодом згадував Хетагуров, більше "похоже на хлів, ніж на освітню установу" (4, С.294).

Але в кінці 60-х років XIX ст. Хетагурова переведено до Владикавказької чоловічої прогімназії. Тут у нього пробуджується інтерес до живопису. "Коли в прогімназії на стінах висіли розфарбовані картини із зображенням різних свійських і диких тварин, - згадує його сучасник Андуканпар Хетагуров, - нас з Коста часто можна було бачити біля стіни з картинами, де стоячи копіювали левів, тигрів, верблюдів і т.д. Мені це заняття давалось погано, а Коста швидко схоплював деталі малюнків і вдало відтворював їх. До цього часу я відношу народження його як художника".

Потім Хетагуров навчався в Ставропольській гімназії (1871-1881). Для того часу це був один з кращих навчальних закладів Північного Кавказу. Відомо, що тут прогресивні викладачі поводити себе як справжні просвітителі. Одним з таких був учитель малювання й чистописання, випускник Петербурзької академії мистецтв Василь Іванович Смирнов. Вчені встановили, що він зазнав певного впливу ідей Чернишевського й Добролюбова. На початку 70-х років В.І.Смирнов переїхав до Ставрополя. Як вдумливий педагог-гуманіст, він перший помітив художнє обдарування Коста, сприяв його розвиткові. Так, 1877 року Смирнов відправив малюнки Хетагурова до Москви на Всеросійську виставку робіт учнів середніх навчальних закладів. Згодом Коста не раз буде з благоговінням згадувати свого вчителя і друга.

Дехто гадає, що на формування прогресивного світогляду Хетагурова-гімназиста певний вплив зробив і тогочасний викладач Ставропольської гімназії Сергій Грушевський. Однак нема жодного вірогідного документа, який підтвердив би це припущення. Нема підстав також твердити, ніби в цій гімназії Микола Гулак, однодумець Т.Шевченка, заклав демократичні традиції, які, мовляв, у діях Коста-гімназиста "дали свої добрі сходи". Адже відомо, що М.Гулак вів у Ставропольській гімназії курс математики всього лише один навчальний рік (1862-1863), тобто за дев'ять літ до приходу сюди Хетагурова. Про цього кириломефодійовця він міг дізнатися, очевидно,

тільки після повернення до Осетії з Петербурзької академії мистецтв, десь у кінці 80-х чи на початку 90-х років. У цей період Микола Гулак розгорнув активну діяльність у Грузії, став особливо відомим після публікації талановитих виступів з проблем творчості Шота Руставелі.

Чи міг тоді Хетагуров знати про Україну, її культуру? "З українською літературою, - зазначає В.Орел, - він вперше знайомиться в ставропольській гімназії... У ставропольській гімназичній бібліотеці молодий Коста мав можливість прочитати твори Тараса Шевченка та інших українських письменників".

Але така категорична заява не підтверджується жодним фактом. На нашу думку, вона просто неточна і помилкова. Відомо, що вже 22 жовтня 1847 року ставропольський цивільний губернатор одержав таємний циркуляр, в якому говориться: "Государь император всочайше повелеть изволил напечатанные сочинения Шевченко "Кобзарь"... запретить й изъять из продажи".

Не могло бути й мови про наявність творів Шевченка в бібліотеці ставропольській гімназії і в 60-70-х роках. Вже доведено, що тоді в цьому навчальному закладі панувала тяжка атмосфера, зводились нанівець прогресивні починання попередніх літ. Наприклад, тоді учням дозволялося брати лише рекомендовані викладачами книги. Тому, як офіційно визнавала адміністрація гімназії, "учні гімназії дуже мало користувалися послугами бібліотеки".

Справа в тому, що В.Орел не врахував ряду інших обставин, які впливали на Коста-гімназиста. Як показав Г.І.Кравченко в монографії "Коста Хетагуров" (Орджонікідзе, 1961), гімназисти користувалися послугами міської публічної бібліотеки. Її роботу тоді спрямував відомий російський революціонер Г.О.Лопатін. За свідченням народовця І.І.Попова, останній перетворив цю бібліотеку у своєрідний і для того часу активний "просвітительський пункт для гімназистів, семінаристів, гімназисток і взагалі молоді".

Г.О.Лопатін повідомляв у листі з Ставрополя М.Ф.Нігрескулу 15 вересня 1869 року, що дирекція гімназії фактично забороняла своїм учням відвідувати міську публічну бібліотеку. Він же, навпаки, дозволяв їм потай часом читати напівзаборонену літературу, приховану в бібліотеці від жандармського ока. Для цього Г.О.Лопатін вимушений був, як сам свідчить, "на свій страх вести фальшиві конторські книги" . Не випадково директор ставропольської гімназії Л.Л.Марков, одержуючи різними каналами про це інформацію, із занепокоєнням писав пошечителю:

"Відвідуючи не раз публічну бібліотеку, я завжди знаходжу в ній багатьох наших вихованців і ще більше семінаристів. Всі вони вибирали для читання в більшості дуже пікантні речі. На першому плані були, зрозуміло, журнали "Дело", "Искра" і т.д. або книги на зразок Добролюбова, Чернишевського, Михайлова. Мені здавалось завжди, що коли в ставропольській гімназії, хоч на щастя дуже рідко, трапляються інколи молоді люди з хибним так званим негативним спрямуванням, то причину цю треба шукати тільки у тутешній бібліотеці" .

Звичайно, допитливий і вільнодумний гімназист Хетагуров міг теж відвідувати міську публічну бібліотеку, читати там не лише твори Чернишевського і Добролюбова, а й Шевченка. Одночасно він, як і інші учні, напевно, знайомився з літературною періодикою, у тому числі з журналом "Детское чтение". Відомо, що в останньому за 1873-1874 роки було вміщено ряд статей і про основоположника нової української літератури. Зокрема, його увагу могла привернути стаття В.Острогорського "Російські письменники як виховний і навчальний матеріал для занять з дітьми", де говориться і про Т.Шевченка. Саме за цих обставин Хетагуров-гімназист вперше і довідався про Великого Кобзаря, його деякі твори.

Гімназист Хетагуров жадібно поповнював свої знання, добре оволодів російською мовою і захоплювався передовою російською та зарубіжною літературами. Це благотворно впливало на формування у нього демократичного світогляду та прогресивних естетичних уподобань. За

спогадами сучасників, на вечорах у гімназії Коста також декламував "свої власні вірші, твори Пушкіна, Лермонтова, Крилова" .

У цей час Хетагуров написав прозовий етюд російською мовою "Зима", вірш рідною мовою "Новий рік", здійснив вільний переклад балади Гете "Добрий чоловік і добра жінка". Вчені, однак, гадають, що не лише ці твори свідчать про початок літературної творчості Коста. Правда, не підлягає сумніву і те, що згадані вище ранні його твори стилістично і ритмічно відрізняються від збірки "Ірон Фандир" ("Осетинська ліра"), написаної вже значно пізніше . Та й сам Хетагуров, якимось згадуючи про ці гімназичні роки, так писав у дещо жартівливому тоні:

Душой он пылкою владел –
 Влюблялся и стихи писал,
 Недурно, говорят, он пел...
 Играл на скрипке, рисовал...
 (З, С. 205).

З другої половини липня 1881 по літо 1885 року Хетагуров перебував у Петербурзькій академії мистецтв. Сюди він потрапив внаслідок клопотання вже згаданого вчителя малювання В.І.Смирнова. Останній настійно просив дирекцію гімназії відрядити Хетагурова на навчання.

Про петербурзький період життя Хетагурова збереглося відносно мало вірогідних відомостей. Документально засвідчено, що спочатку він одержував стипендію з так званих "гірських штрафних сум". Та згодом ці "гірські штрафні суми" були розтриньканні одним з місцевих правителів. Пізніше Коста згадуватиме, що тоді йому було дуже важко. Він вимушений в Невському порту "найматися щоденно таскати мішки з барок", буквально

недоїдати й недосипати. За таких обставин Хетагуров захворів і залишив Петербург.

Є ряд доказів того, що для Хетагурова, як колись для Шевченка, Чавчавадзе, Церетелі, Каліновського і Рудавського, перебування в Петербурзі було своєрідною школою. На думку Н. Джусойти, це були роки ідейно-художніх пошуків поета, формування його світогляду, творчого методу, становлення індивідуального стилю. Причому цей процес у творчому житті осетинського письменника проходив за досить складних обставин. Відомо, що у 70-80-х роках XIX ст. майже одночасно з посиленням наступу царської реакції у Росії визрівав ґрунт для дії прогресивних сил.

Тою чи іншою мірою, як побачимо далі, ці події знайдуть відгомін у житті й творчості Коста того часу. Насамперед повз його уваги не проходить те, що Академія мистецтв мала кастовий характер. Тому Хетагуров болісно реагував на посилення в ній переслідувань прогресивно настроєних студентів і викладачів. Можливо, ці обставини і приведуть його, колись обачного і стриманого, до спілкування з радикально настроєною молоддю.

"З 1882 року, - на основі спогадів сучасників осетинського поета зазначає вчена А.А.Хадарцева, - Коста був близьким з сім'єю Софії Василівни Тарханової. В її квартирі збиралася кавказька молодь, представники передової російської інтелігенції: брати Джавахішвілі, Андроніков, Коні, географ Міклухо-Маклай, Шеллер-Михайлов, Олександров, оборонець Віри Засулич, шліссербуржець Н.А.Морозов".

У цей період розгулу реакції та визрівання в серцях радикальної молоді почуття активного протесту проти царизму Хетагуров не міг не захоплюватися подихом популярної думки. Це захоплення проявлялось у різних формах. Передусім Коста як молодий художник прагнув засвоїти кращі здобутки реалістичного живопису. Звідси його часті відвідування Ермітажу, уважне вивчення картин членів "Товариства пересувних виставок" і кращих полотен Рєпіна, Сурикова, Маковського, Пєрова тощо.

Утвердженню Хетагурова на реалістичних позиціях сприяли й інші фактори. Відомо, що він був в оточенні таких товаришів по навчанню, як Валентин Серов, Михайло Врубель, Самокиш, Ян Ціонглінський, Ілля Гінцбург тощо. Для них зразком був керівник класу гіпсових фігур П.П.Чистяков. Як гадає Є.Беккер, це - найулюбленіший наставник ряду поколінь талановитих російських художників .

У П.П.Чистякова була своя система підготовки академічних учнів, суть якої полягала в орієнтації їх на "натуру", тобто на реалістичне зображення явищ. "Коли я почав навчатися у Чистякова,- писав М.Врубель сестрі 1883 року, - мені дуже сподобались основні його положення тому, що вони були не що інше, як формула мого ставлення до природи..." .

Очевидно, подібне про метод Чистякова міг сказати і Хетагуров. Адже він перейшов з групи академістів по живопису у клас гіпсових фігур, яким керував цей прославлений майстер. Забігаючи наперед, вкажемо, що набуті в академії знання Коста творчо буде застосовувати у своїй роботі, коли повернеться на батьківщину.

У Петербурзі Хетагуров захопився шедеврами живопису й інших великих художників, у тому числі чудовими витворами І.Рєпіна. Відгомін такого захоплення позначається у його творчих пошуках, у посиленні інтересу до подвижництва Шевченка і Некрасова. Як свідчить осетинський художник М.Туганов, за своєю манерою письма Хетагуров-художник ближче всього стоїть до реалістів російського живопису XIX ст., а за вибором сюжетів може бути зарахований до школи І.Рєпіна . Останній цікавився, як відомо, різними подіями життя. Він створив глибоко правдиві картини - "Бурлаки на Волзі" (1870-73), "Проводи новобранця" (1879), "Вечорниці" (1881), "Відмова від сповіді" (1879-85), "Арешт пропагандиста" (1880-92) та ін.

1882 року, коли Коста вже навчався в академії, Рєпін переїхав до Петербурга. На думку вчених, це був найбільш плідний період у його творчості. Тоді з'являються чудові художні полотна про різночинницьких

політичних діячів. Визнано, що на цю тему кращим витвором є картина "Не чекали" (1884-88). Знаменно, що у ній яскраво змальована не лише сцена повернення політичного засланця додому, а й органічно вписано у композицію твору портрет М.Некрасова і Т.Шевченка.

У цьому зв'язку треба нагадати, що і раніше І.Рєпін визнавав могутній вплив обох цих поетів на прогресивну громадську і літературну думку: "Ми, люди шістдесятих років, - писав він, - любили їх обох - і Шевченка, і Некрасова. І на стіні своєї кімнати висіли їх портрети поряд. Для нас вони були брати-близнюки".

Маючи на увазі ці незаперечні факти, дозволимо собі припустити, що вже в Петербурзькій академії мистецтв студент Коста не лише по-новому сприймав Пушкіна, Грибоедова, Лермонтова, Крилова, Островського, Кольцова, Плещеева, Некрасова, а й познайомився з деякими новими гранями життя і творчого подвигу Т.Шевченка. Скажімо, від своїх старших товаришів по навчанню і гуртківців, з якими Хетагуров спілкувався, він почав глибше розуміти роль літератури у визвольному русі та участь у ньому Великого Кобзаря.

Тим більше, що у 70-80 роках ХІХ ст. народники використовували художнє слово письменників різних національностей у боротьбі проти самодержавства. "Ми глибоко переконані, - писав народник С.Шашков, - що в народі зберігаються великі розумові й моральні сили, про які свідчить універсальний розум Ломоносова, ніжний талант Кольцова, поетичний геній Шевченка".

У Петербурзі Коста напевне вперше довідався і про позацензурні твори Т.Шевченка. Наші вчені показали, що тоді, незважаючи на наступ реакції, нелегально поширювалося в Росії празьке видання "Кобзаря" 1876 року (т. 1 і т. 2) і рукописи деяких його політичних віршів. Дослідник Ф.Прийма звернув увагу на те, що народник П.Лавров написав спеціальну статтю "Плоди реформ". У ній цитував уривки з поеми українського письменника "Кавказ" і вказував, що люди стогнали в ярмі кріпацтва. "Стогін цей,-

підкреслював П.Лавров, - був безмовний, і поет (Шевченко), на самому собі перевіряючи, що дісталось у той час за найменшу спробу "розмовляти", з повним правом міг сказати, що всі піддані білого царя

Од молдаванина до фіна
 На всіх язиках все мовчить,
 Бо благоденствує!" .

Як побачимо далі, відгомін традицій українських та російських народників відчутний і в творчості Хетагурова петербурзького періоду. Звичайно, сам процес можливого сприйняття молодим осетинським поетом і художником шевченківських традицій, як і художнього досвіду російських художніх діячів, уявляється нам складним. І ось чому. Тоді в академії мистецтв працювали професори різної естетичної орієнтації. Були і такі, які вислужувалися перед адміністрацією, принижували гідність слухачів. Тому, за свідченням І.Рєпіна, учні їх "боялись як начальства" . Така атмосфера мала вплив на Коста, як і інших обдарованих молодих людей.

Відомо, що дзеркалом душі письменника є його творчість. Це повною мірою стосується й художніх пошуків Коста того часу. Адже в них, як побачимо далі, віддзеркалились його роздуми про події доби, світлі мрії і гіркі печалі ліричного героя. Із студентських років збереглися вірші "О.В.Р." і "О Ранцева, живи", кілька варіантів драматичної поеми з умовною назвою "Горище" та уривки п'єс "Запізнілий світанок" і "Коли я знаходжусь у церкві". Дата написання позначена лише до вірша "О.В.Р." 1885 роком.

Вчені по-різному трактують поему Коста "Горище". На думку С.Габараєва, основним змістом цього твору є показ еволюції поглядів і духовного життя героя Володимира (у другій редакції Бориса) . В той же час Х.Ардасенов обмежується лише зауваженням про те, ніби автор устами свого персонажа говорить, що людина "для життя нового" незабаром скине зі своїх плечей "кровожерливий вік" . Н.Джусойти, на наш погляд, вдало

застосує принцип системного підходу до оцінки всього літературного набуtku Коста цього періоду. Це дає йому можливість по-новому трактувати поему "Горище". Зокрема, він намагається встановити ступінь відношення зображених у творі явищ до тогочасних соціально-історичних подій.

Значною мірою його твори, особливо поема "Горище", є спробою розібратися в розмаїтті пошуків подолання суспільної кризи. Вже зазначалось, що деякі літературознавці схильні ототожнювати ідеали героя поеми Володимира з поглядами письменника. Навіть такий досвідчений учений, як Н.Джусойти, зазначає, що "подібність біографії поета і героя поеми очевидна". Але чи це так? З твору видно, що після закінчення гімназії в провінції Володимир приїхав до Петербурга і оселився "в чердачній небольшой конурке". Через рік він "от идей всяких здесь громогласно отказался" (3, С.206), "книг давно уж не читает", не поривається до роботи, як раніше бувало.

Події розгортаються так, що Володимир потрапляє на студентську вечірку, але вже з тими переконаннями, від яких колись відмовився. Він закликає молодь "модним басом не казаться", а в усьому "подобным быть Творцу" (3. – С. 229). Та ніхто не сприймав його заклик. Залишивши вечірку, Володимир сподівається "знайти людей". Це були марні ілюзії, бо навіть кохана дівчина Наташа відвернулася від нього. У хвилину відчаю герой приймає отруту, проклинаючи усіх: "Гады, гады! Вы пресмыкаются даже рады! (3, С.242).

З цього видно, що в усьому Володимир не схожий на тогочасного Коста: ні біографією ні тим паче своїм ідеалом. Молодий автор більш інтуїтивно, ніж усвідомлено, порушує питання про сенс і призначення життя, та незаперечним є, що в головному він вище стоїть свого героя.

Якщо Володимир, зневірившись в досягненні мети, проклинає перед смертю себе і "увесь рід людський", то письменник протиставляє йому шлях боротьби за свободу людини. У найкритичнішу для героя хвилину він радить завжди бути бійцем, коли треба життя віддати в ім'я визволення

людей. Так, у вставці, зробленій до поеми, очевидно, пізніше, автор палко звертається до Володимира з такими словами:

К чому поспешность роковая!
 Ужель забыл ты, что "борись"
 Всегда и всюду наш девиз...
 Кто с ним, тот горе презирает,
 Вперед по жизненным путям
 Он гордо, смело с ним шагает,
 И если только умирает,
 То без проклятья прошлым дням...
 А ты? Ты, руки умывая,
 И жизнь и смерть так презирая,
 Пред светом можешь ли сказать,
 Что ты познал и жизнь и свет...
 Что ты не взглянешь уж назад,
 Что нет святого в мире? Нет?..
 (З, С.367-368).

У поемі "Горище" Коста не лише полемізує з Володимиром, а й розкриває причини його трагізму. У другому ж варіанті твору автор прагне вивести його з глухого кута, прислухатись до голосу людей:

...Хор рабочих над рекою
 Родную затянул дубину.
 Все громче, громче...
 Но без строю...
 Борис слегка затрепетал.
 Он мрачно грозную картину
 В воображеньє начертал

Вдруг звуки тише... Хор стихает.
 Больной, привстав он, напрягает
 Свой слух и слышит, слышит ясно –
 Мотив другой...
 Другой... Но он звучит ужасно...
 (З, С. 366-367).

Та Володимир-Борис не прислухався до "хору робочих над рекою". І в даному разі, думається нам, позиція молодого Хетагурова близька до Шевченківської концепції людини. На думку Євг. Шабліовського, люди і праця - це один з найважливіших мотивів шевченківської лірики. Всі художні образи поета свідчать про душевну силу і красу людей праці. Важливо при цьому відмітити, що Тарас Шевченко відтворює радість людей:

Ходімо в селище, там люди,
 А там, де люди, добро буде,
 Там будем жить, людей любить .

Коли це брати до уваги, то стають яснішими не лише джерела заклику Хетагурова прислухатися до "хору робочих над рекою", а й зрозумілішими його іронічні дотепи в адресу Гришки-базіки, вульгарного Веселовського, модного "песиміста" Хмурова і "тех уродливих позорниц", які хочуть "сцапать женишка скорей". Всі вони вводяться в сюжетну тканину поеми "Горище" не тільки для того, щоб бути "середовищем", з яким полемізує Володимир. Гадаємо, в їх особі автор насамперед висміює тодішніх молодих пустоцвітів, які вели розбещений спосіб життя. Ось обличчя їх представників.

Ты видишь эту удаль в песнях,
 В речах и в танцах простоту,

Но опускает в этих бестиях
 Их фальшь, их пошлость, пустоту,
 Друг, поэтический твой взор,
 Чтоб дать веселию простор,
 Сочли все лучшим наряжаться
 Постыдно в маски й кичатся,
 Что так нахально надувают
 Они друг друга. Забывают,
 Глупцы, что шутовство – позор
 (3, С. 221).

Хетагурова цікавило й питання “ходіння в народ”. В уривках втраченої п’єси "Запізнілий світанок", яка, очевидно, є продовженням поеми "Горище", дається дещо інше трактування персонажів. На цей раз Борис-Володимир вирішує залишити Петербург і "служити народові" на периферії. Але, як зауважує Нафі Джусойти, і місія Бориса закінчується трагічно, як і доля Володимира в поемі "Горище".

У творах Хетагурова петербурзького періоду виявляється ще одна особливість, яка проливає світло на його зв’язок з традиціями демократів. Наприклад, в поемі "Горище" опис нічного Петербурга значною мірою співзвучний з картиною міського пейзажу у творах Некрасова ("Несчастные") і Шевченка ("Сон"). Звичайно, головною причиною такої співзвучності було те, що Коста, як і його великі побратими, мав можливість самотійно вивчати життя Петербурга, міста соціальних контрастів і суперечностей. Однак правдою є й те, що політичний і художній досвід українських й російських прогресивних письменників, певна річ, був повчальним для молодого Хетагурова. Наприклад, у поемі "Горище" він дає такий соціальний пейзаж міста над Невою:

В оковах гранитных застила Нева,

Все дивные хоры светил отражая.
 Величье й славу небес созерцая,
 В священном безмолвье стояла столица
 При чудной игре сотни тысяч огней...
 И только аккорды тюремного шпица
 Порой пролетали тоскливо над ней.
 Печальные звуки, они ежечасно
 Глубокие раны ее растравляли...
 Замолкнуть - ей легче, боль стихнет - напрасно,
 Аккорды опять заунывно стонали...
 (З, С. 385-386).

Вчені справедливо зазначають, що у даному разі Коста творчо використав Шевченківський реалістичний принцип зображення столиці Росії, прийом протиставлення чарівної природи і жорстокої соціальної дійсності. Більше того, підкреслює Н.Джусойти, Хетагуров навіть наслідує автора поеми "Сон" в описі берегу Неви. Пригадаймо пейзаж нічного Петербурга, створений українським поетом:

Там ніч, як день. Дивлюся:
 Палати, палати
 Понад тихою рікою;
 А берег ушитий
 Увесь каменем. Дивлюсь,
 Мов несамовитий!
 Як то воно зробилося
 З калюжі такої
 Таке диво... отут крові
 Пролито людської -
 І без ножа. По тім боці

Твердиня й дзвіниця,
 Мов та швайка загострена,
 Аж чудно дивиться. (С. 209)

Певна річ, молодому Хетагурову ще не вистачало достатнього життєвого і художнього досвіду, щоб по-шевченківському глибоко розкрити естетичну функцію пейзажу і зробити масштабні філософські узагальнення. Цього він досягне згодом у період розквіту своїх творчих сил.

Доцільним буде завершити нашу розмову про творчість Коста цього періоду згадкою його п'єси "Дуня", написаної теж російською мовою. Поділяємо думку тих учених, які вважають, що ця "фантазія в чотирьох діях" за своєю проблематикою, загальним спрямуванням, авторською концепцією та, очевидно, і за часом написання прилучається до вже згаданих поеми "Гори-ще" й до п'єс "Запізнілий світанок", "Коли я находжусь у церкві".

Звертаємо увагу і на те, що по-різному трактується проблематика й образи комедії "Дуня". Так, ще у довоєнний час Л. Семенов твердив, що ця п'єса Хетагурова написана під впливом роману М.Чернишевського "Що робити?", а її головною темою є, мовляв, показ "нових людей", представників "демократичної інтелігенції". Майже подібна думка про цей твір поширювалася у різних варіаціях серед учених і в повоєнний період. Наприклад, Х.Ардасенов писав у "Очерке развития осетинской литературы" (1959), що "ідеї, висловлені в комедії, співзвучні ідеям передових російських письменників і насамперед ідеям роману М.Чернишевського "Що робити?".

Тим часом, на нашу думку, ближчий до істини Н.Джусойти. Він гадає, що у центрі комедії "Дуня" автор поставив не проблему "нових людей", а питання взаємовідносин народу та інтелігенції. Та й просвітянські начинання Дуні, Лаптева і Светлова не мають нічого спільного з діями героїв М.Чернишевського "Що робити?" Адже їм не властиві такі риси характеру "нової людини", як любов до народу, прагнення до його визволення, до перебудови суспільства на засадах свободи, рівності та гуманізму. І справді,

ілюзорність гри Дуні у "нову людину" очевидна. Якщо спочатку героїня виявила бажання залишити своїх батьків-міщан і захопилась ідеєю християнської моралі, то вже через два місяці вона зізнається, що не має нічого "спільного з народом" (3, С.159). Ясно, що автор не видає її за носія своїх соціально-політичних і моральних ідеалів .

Втім, однак, не можна протиставляти комедію "Дуня" поглядам М.Чернишевського, як це робить Н.Джусойти. Справа у тому, що і в даному випадку відчувається активний вплив російського мислителя на літературну концепцію Хетагурова, на утвердження в художній практиці його реалізму, демократії і народності. Це дається взнаки у самому пафосі засудження духовно убогої інтелігенції типу Суйкова, Трубадунова, Мазилова і їм подібних. Відгомін подібного впливу помітний і в самій критиці тих молодих людей, які легко-важили ідеєю "ходіння в народ". Подібна критика такої інтелігенції була розпочата автором ще у поемі "Горище", п'єсах "Запізнілий світанок" і "Коли я нахожусь у церкві". Проте у комедії "Дуня" вона має сатирико-викривальний характер. За ідейно-художніми особливостями ця п'єса є своєрідним підсумком творчих пошуків Хетагурова у ранній період.

Новий етап громадянської і творчої діяльності Хетагурова припадає на кінець XIX ст. (середина 1885 - травень 1899 рр.). Саме в цей час, повернувшись з Петербурга до Осетії, він включається в активну політичну й літературну роботу. Його було вислано за межі рідного краю. Невдовзі Хетагуров потрапляє до Ставрополя, де ще з більшою силою веде боротьбу проти соціальної несправедливості, проти колонізаторської політики царизму. За це Коста вдруге висилають, але вже за межі Кавказу, на Херсонщину.

Характерно, що цей період діяльності Хетагурова якоюсь мірою нагадує нам подвиг Шевченка часів "трьох літ". Відомо, що тоді український

поет, подорожуючи по Україні, був вражений невимовно тяжкими умовами життя кріпаків. Так народився у нього вірш "Розрита могила" (1843):

Світе тихий, краю милий,
Моя Україно!
За що тебе сплюндровано,
За що, мамо, гинеш? (С.193)

Знаменно, що Хетагуров, зіткнувшись зі страшною осетинською дійсністю вже пореформеного періоду, з наслідками "голодної волі" на рідній землі, по-шевченківському правдиво і гнівно заговорив про свою знедолену Осетію:

Вернувся я. І що ж побачив там?
Іще убогішим, аніж я сам,
Народе мій, прийшлося тебе застати.
Переклад С.Крижанівського

Нами наведені рядки з поезії Хетагурова "Поглянь!" (1885), написаної осетинською мовою. З них видно, що під впливом вже нових обставин у художній концепції Коста з'явилися і нові риси. Лейтмотивом твору є полум'яне бажання автора бачити вільним свій край, завоювати право для горців на щастя і спокій. Власне, вірш "Поглянь!" є своєрідним маніфестом Хетагурова нового періоду. Поет задумується над тим, як вивести з біди не лише осетин, а й поневолені народи всієї Росії.

Звичайно, було б помилкою пояснювати виникнення якісно нового етапу у діяльності Хетагурова лише благотворним впливом на нього традицій російських та українських мислителів 60-х років XIX ст. Певно, не можна також виводити витoki нового злету Коста тільки з природної потреби його постійно знаходитись у русі чи внаслідок впливу на нього "творчої сили

нації". Гадаємо, що головним є інше. У даному разі треба не забувати тих конкретно-історичних обставин, які склалися в Росії в кінці XIX - початку XX ст.

Відомо, що тоді на окраїнах царської імперії на чергу дня було поставлено питання про перехід від феодалізму та патріархальної дикості до соціального і національного прогресу, до політичної і культурної свободи. Цим пояснюється насамперед поява нової хвилі патріотичного й національного руху. Пригноблені різних національностей були єдині у благородній боротьбі за соціальне та національне визволення, за право володіти рідною мовою, літературою і національними культурними традиціями. Це знайшло відгомін у численних дискусіях і виступах.

За таких обставин, як наголошують дослідники, "однією з характерних тенденцій було те, що, починаючи з суто літературного явища, дискусія набувала згодом широкого політичного та ідеологічного характеру (дискусія навколо національних проблем кінця 80-х початку 90-х років з участю М.Драгоманова, О.Кониського, Т.Зіньківського, що увінчалася статтею Франка "Формальний і реальний націоналізм"; полеміка Г.Цеглинського з І.Франком та Н.Кобринською тощо).

Якщо оцінювати з цих позицій заслуги українців І.Франка, П.Грабовського, М.Коцюбинського, Лесі Українки і В.Стефаника, білорусів Тьотки, Янки Купали і Якуба Коласа, грузинів І.Чавчавадзе, А.Церетелі та І.Євдошвілі, то у цей час їх діяльність проходила якраз під гаслом захисту вітчизни і рідної мови, політичної свободи. Саме на межі двох століть А.Церетелі писав: "Той, хто не служить своєму народові, той не принесе користі людству".

На нашу думку, саме у контексті цього загального визвольного руху і треба розглядати багатогранну громадську й творчу діяльність Хетагурова, одночасно враховуючи осетинські національні особливості. Можна сміливо сказати, що саме у цей період Коста досяг вершини не лише у захисті

демократії, рідної мови, а й у виявленні потенціально багатих духовних цінностей осетинського народу.

Перші кроки активної громадської і культурної діяльності Коста після повернення до Осетії припадають на час його перебування у Владикавказі, адміністративному центрі Терської області. Хетагуров налагоджує зв'язки з передовою інтелігенцією міста, зближується з колишнім народником А.Ардасеновим і висланим з Грузії бунтарем, перекладачем і журналістом М.Кіпіані. Він також вступає у дружні стосунки з учителем В.Кізером, художником і журналістом О.Бабичем, лікарем М.Далгатом, учителькою В.Шредерс і її чоловіком юристом В.Шредерсом. Тісні взаємини у нього складаються з сім'єю священика О.Цалікова, з його дочками Юліаною, Оленою та Ганною. З останньою пов'язані глибокі сердечні переживання Коста, з нею пізніше поет вів широке листування і присвятив їй чимало ліричних творів. У 80-90 – х рр. XIX ст. Хетагуров активно поглиблює свої знання про Тараса Шевченка й український театр через приязні взаємини з родиною кубанського письменника Я.Г.Кухаренка та приїздивши на гастролі М.Кропивницького, М.Заньковецької тощо.

Хетагуров, продовжуючи демократичні традиції своїх осетинських попередників, закликав вести настійну і терпеливу роботу по вивільненню осетин від застарілих пережитків побуту. Відомо, що тоді ця проблема хвилювала прогресивну громадськість Північного Кавказу. Вона порушена і в замітці Коста "Поминки в осетин", де засуджуються поліцейські методи поводження з горцями. Автор бере під захист тих, хто "без будь-якої медичної допомоги знаходиться в небезпечному стані" (газ. "Северный Кавказ", 1887, №44).

Володіючи даром слова, Хетагуров міг надати тому чи іншому факту вагомому політичного звучання, зробити відповідне узагальнення. Саме такого характеру був його виступ у П'ятигорську 16 серпня 1889 року з нагоди відкриття пам'ятника М.Ю.Лермонтову. Спочатку він поклав вінок квітів біля пам'ятника "від синів Кавказу", а потім проголосив такі слова:

"Великий, всеперемагаючий геній! Підрастаюче покоління моєї батьківщини вітає тебе, як друга і вчителя, як провідну зірку в новому своєму русі до храму мистецтва, науки і освіти" (5, С. 297).

Характерно, що вже у ці роки громадська діяльність Коста мала виразно національний характер. До сказаного вище необхідно додати, що він дбав про солідарність знедолених різних національностей. Так, Хетагуров був одним з ініціаторів організації "товариства допомоги переселенцям..." (перший проєкт його статуту підготовлено 30 жовтня 1890 р.) для надання допомоги переселенцям з центральної частини Росії на Кавказ. Тоді це був не лише гуманістичний акт, а й дійовий засіб викриття шовіністичної політики царизму і зближення горців із переселенцями-росіянами, які буквально голодували.

Чимало виступів Хетагурова мали виразно політичний характер. Таким, зокрема, був його протест проти закриття у Владикавказі єдиної осетинської трьохкласної жіночої школи. Разом з групою осетинської інтелігенції він відстояв існування цієї школи. Пізніше про це Коста писав, що "...багато осетин, які брали участь у протесті з нагоди закриття училища (школи – ред.) ... одержали навіть стягнення і деякі обмеження. Крім доган і легких арештів один з них (учитель підготовчого класу реального училища) був усунутий від посади, а другий - засланий в адміністративному порядку за межі Терської області..." (4, С. 139). Цим "другим" був сам Хетагуров, а звільненим учителем - О.І.Цаліков.

Звичайно, це була лише нагода для царських урядовців розправитись над непокірним представником боротьби за права в осетинській землі на демократію, рідну мову, політичні свободи. У червні 1891 року Хетагуров, як пізніше сам засвідчив, "був висланий з Владикавказу... Потрапив у нетрі Карачаївських гір, на срібно-олов'яні рудники..." (5, С.47). З невеликими перервами (поїздка на похорон батька і таємне відвідування Владикавказу) тут йому довелося перебувати майже два роки.

Окремі дослідники, як відомо, твердили, що ніби на засланні Коста "пережив глибоку ідеологічну кризу". Ніхто не стане заперечувати, що кожен засланець, а Хетагуров не є винятком. болісно сприймає ізоляцію від друзів, рідних і громадської роботи. Та й сам осетинський поет визнавав, що тоді йому було тяжко, а вірші позначені "особливо сумним тоном" (5, С.47). Проте цей природний для подібних обставин життя душевний стан Коста зовсім не дає підстав говорити про його "глибоку ідеологічну кризу". Навпаки, поет був незламним. Про це, зокрема, свідчить адресований ним Сенату гнівний протест проти незаконної висилки його за межі Терської області.

Коли у лютому 1893 року Хетагуров переїхав до Ставрополя, він з новою енергією включився в життя міста. "Важко собі уявити, - згодом писав Коста, - з якою гарячковістю я віддався там найрізноманітнішій громадській діяльності" (5, С.49). Насамперед осетинський поет фактично очолює редакцію газети "Северный Кавказ". Вміло й оперативно він використовує її для викриття сваволі та безчинства царської адміністрації на чолі з "Сенькою Людоєдовим", тобто реакційним генералом Кахановим. З під його пера появляються також статті, в яких висвітлюються зловоденні питання, що взагалі хвилювали бідних осетин та прогресивну інтелігенцію.

Не наше завдання зараз спеціально зупинятися на публіцистиці Хетагурова. В даному разі, коли мовиться про деякі грані його громадської діяльності, необхідно наголосити на тому, що саме під час семилітнього перебування Коста у Ставрополі він був у центрі ідейно-політичної боротьби. Його статтям на громадські теми властивий і глибокий аналіз фактів дійсності, і чітка політична позиція автора, і вміле використання художньої літератури. Внаслідок цього виступи Хетагурова конкретні, емоційні, образні.

Виступи Коста, підкреслює Н.Джусойти, політичні за своєю суттю і спрямовані проти самодержавної системи управління життям горців. З цим пов'язані як вибір фактів, так і аспект їх висвітлення. Для статей Коста

властива така композиційна побудова: заходи адміністрації та їх наслідки в народному житті, економічні й соціально-політичні коріння цих заходів і їх невідповідність історично сформованим нормам життя горців, їх національній культурі в широкому розумінні слова (побуту, звичкам, світогляду, національному характеру). Звідси висновок – в усьому цьому винна політика самодержавства .

Загалом погоджуючись з подібним трактуванням політичних виступів Хетагуров, необхідно, однак, наголосити і на тому, що осетинський поет викривав не лише зlodіяння колонізаторів "чужих", а й "своїх" супротивників демократичних перетворень. З цього погляду типовою може бути його стаття "Внутрішні вороги", підписана псевдонімом Нарон.

У цій статті спочатку Коста простежує історію складання антагоністичних конфліктів між різними соціальними верствами у суспільстві. "Населення Кавказу, - підкреслює він, - як і все людство, ледве чи не з часів виникнення світу керувалось єдиним правилом: "У сильного завжди безсильний винен" (4, С. 284).

Стисло зупинившись на суспільній диференціації грузин, Хетагуров простежує подібне явище і в рідному краю пореформеного періоду. "Найбільш характерними типами осетинської "аристократії", - наголошує він, - є "баділата". Захопивши під час виселення горців на рівнину величезну смугу кращої землі, вони завели близьке дружнє кунацтво з кабардинськими "князями", запозичивши у них же дещо раніше магометанства, і віддалився повному безділлю. Нині... вони затиснули до краю населення..." (4, С.284-285).

У реалістичній манері Коста показує закономірний процес суспільної диференціації в осетинському селі. Причому весь пафос виступу автора спрямований проти вовчої жадоби "внутрішніх ворогів" осетинського народу. "Коли в країні негідна кучка перенасичених починає агітувати проти працелюбного та переобтяженого до краю населення, - пише він, - то таку кучку людей не лише не можна вважати своїми єдиноплеменниками, а

прямо таки найзлішими ворогами економічного і морального блага одноплемінного населення. Це вороги внутрішні, яким для загального добра давно пора кинути безглузду різню з народом" (4, С.288-289).

Цей політичний виступ Хетагурова проти осетинської аристократії, на відміну від статей проти царських чиновників, має іншу композиційну побудову. Документально підтверджується достовірність того, що осетинські алдари нічим не відрізняються від експлуататорів інших націй. Наголошується також, що чиновники царського суду, незважаючи на справедливі протести селян, виступають на боці багатіїв.

Таким чином, у кінці 90-х і на початку 900-х років під впливом самих життєвих процесів і передових ідей часу Коста остаточно сформувався як народний діяч. Не випадково у період фактичного редагування Хетагуровим газети "Северный Кавказ" на її сторінках з'явилося чимало політично гострих статей. Так, у "Відкритому листі до осетинської інтелігенції" (1901) Коста, гнівно викривши наступ буржуазії, палко закликає людей одностайно виступити проти її "обурливої експлуатації" і "боротися, боротися довго, уперто, щоб раз назавжди викоренити її" (4, С.307).

Коли Хетагуров прибув до Осетії, то багато уваги приділяв і живопису. Дехто гадає, що тоді молодий художник брався за малярство з метою поліпшити умови свого життя. Справді, він зазнав горя поденника. Та правдою є і те, що живопис Коста розглядав як своє покликання. Цим видом мистецтва, говорячи його словами, він "захоплювався завжди до забуття" (5, С.49). Відомо, що невдовзі після прибуття до Владикавказу Хетагуров талановито оформив декорації до вистави "Хаджі-Мурат", "Діти капітана Гранта" і "Циганський барон", що були поставлені трупною місцевого театру. Прогресивні журналісти дали високу оцінку його декоративному мистецтву. На їх думку, робота Коста не поступалася оформленню подібних вистав у столичних театрах. Більше того, підкреслювали рецензенти, успіхи згаданих вистав значною мірою залежали "від майстерного виконання п. Хетагуровим декорації" (газ. "Северный Кавказ", 1888, №22).

Як художник Хетагуров вперше на осетинській землі заклав основи національного реалістичного живопису. Тематика і жанри його картин значною мірою близькі до творів художників-передвижників. Відомо, що рух останніх виник у Петербурзі в 70-х роках XIX століття. Знаходячись під значним впливом естетики російських прогресивних демократів, вони дотримувались реалістичних принципів зображення життя, зверталися до сучасної тематики, історії рідного краю, його природи тощо. Їхні картини відзначались соціальною спрямованістю і мистецькою досконалістю. Маємо на увазі кращі витвори І.Рєпіна, В.Сурікова, В.Маковського, І.Шишкіна та інших.

Хетагуров навчався у Петербурзькій академії мистецтв, проти канонів якої боролися художники-передвижники. Але він, творчо сприйнявши кращі традиції її прогресивних діячів, в умовах Осетії з демократичних позицій показував тогочасну дійсність. Подібно до передвижників, Коста звертався, як правило, до побутових, портретних і пейзажних жанрів. Саме це давало йому можливість відтворити різні сторони життя горців, створити їхні образи, зобразити суворі картини гірської природи. Шкода, що до нас не дійшло чимало шедеврів його живопису, у тому числі й портретів П.Чайковського, О.Островського.

Звичайно, жанр нашої роботи не передбачає розповіді про Хетагурова як художника. Цей аспект його діяльності заслуговує на окрему розмову. Та, очевидно, доцільно бодай принагідне торкнутися набутків Коста в жанрі живопису. Якоюсь мірою це сприятиме повнішому розкриттю його подвижництва на шляху до творення мистецтва для народу. З цього погляду становлять значний інтерес картини з життя і побуту осетинського народу. Насамперед це - "Діти-мулярі" та "За водою", які були створені десь у кінці 80-х років.

Під час їх огляду на виставці, яка відкрилась 23 вересня 1888 року, значний інтерес у мешканців м.Владикавказу викликала картина "Діти-мулярі" (в каталозі вона називається "На шкільній лаві життя").

Зображуючи на полотні образи бідних осетинських дітей, автор уболіває за їх жебрацьку долю. Показаний на картині хлопчик є типовим представником тих знедолених, які на Військово-грузинській дорозі займалися пошуками гірського кришталю. На думку рецензента, картина вражає життєвою достовірністю: "природа ущелини, фігура хлопчика, його одяг, вираз обличчя та інші деталі - виконані художником вельми правдиво" (газ. "Терские ведомости", 1888, № 79).

Коста писав багато картин і портретів. Складається враження, ніби він поспішав якомога більше створити шедеврів про надзвичайно різноманітну і своєрідну природу Осетії. Так народилися його картини "Природний міст", "Гора Столова", "Долина Теберда", "Перевал Зікора" тощо. За свідченням фахівців, у них на диво тонко і натхненно передано красу гірської природи. Йому також належать класичні зразки портретного мистецтва. Вони представлені такими іменами, як Г.Цалікова, Є.Керк-Носкова, К.Жукоєва, М.Гутієва й іншими. До цього часу портрети Коста є окрасою осетинської художньої культури, її кращими зразками.

В живопису, як і в літературі, Хетагуров був завжди новатором. Це новаторство постійно освітлювалось передовими ідеями часу і мало національну основу. Можливо, з цих причин він перший з кавказьких художників зафіксував у кількох малюнках під назвою "Види Великого Карачая" трудове життя сріблооловяного рудника, коли відбував тут заслання. Вони опубліковані в червневому номері петербурзького журналу "Север" за 1892 рік. Тут же дається пояснення до цих видів, написане, очевидно, самим автором. Оскільки в ньому маємо детальний опис рудника, житла і споруд, наводимо уривок з тексту:

"Один малюнок, - відзначається у поясненні від редакції, - зображає загальний вид тієї частини рудоносної місцевості, з якої розпочата розробка: будиночки, міст, вдалині сарай, кузні, пороховий льох - все це споруджено недавно, минулої осені (...). Над сараєм видно жолоб, по якому спускається руда, яка добувається з першої жили балки Тахтаул-Чалган. Праворуч

малюнка, на схилі гори, над річкою, видно вхід у штольню жили, яка називається "береговою на Кубані" (...)

Посередині, вгорі другого малюнка - той же міст і будівлі; через прогін мосту бовваніють землянки для робітників. Ліво-руч - вид першої жили балки Тахтаул-Чалган і розробки руди, з якої добувається; робітник везе руду на тачці; декілька робітників розбивають руду на куски і сортирують її, відбираючи від трьох до п'яти сортів, залежно від складу руди; тут же на триногому копрі - ваги.

Посередині, внизу малюнка, зображений вхід у штольню другої жили балки Орта-Кулан. Ця штольня досягає жили на глибину 9 сажнів, а звідти здійснюється розробка жили в обидві сторони і по напрямку додому. Права сторона малюнка, зверху, показує вхід у штольню, яку ведуть до перетину з шостою жилою балки Тахтаул-Чалган, але ця штольня ще не досягла жили в глибині. Вище на 12 сажнів над входом у штольню добувається руда (...). Показано робітника на підмостках, який вивалює руду; нижче бачимо також робітників, що займаються розробкою руди з шостої жили (...).

Ми вміщуємо цю замітку, головним чином, для того, щоб нагадати читачам, що в надрах гірського хребта Кавказу зберігаються не менші багатства, ніж у надрах Уралу" (5, С. 403-404).

Цей коментар до малюнків не передбачає їх оцінки, як говорилося, написаний, певно, самим автором. Та важливо те, що художник Коста вперше в Осетії звернувся до робітничої теми, через окремі деталі, образи і композицію показав народження гірничої промисловості.

Хетагуров також виявив неабиякий талант і в жанрі гострої політичної карикатури. В першу чергу треба назвати його сатиричну пародію на начальника Терської області генерал-лейтенанта Каханова. Відомо, що це був жорстокий і мстивий колонізатор. З його вини Коста двічі вислався за межі рідного краю і постійно знаходився під "особливим наглядом" поліції.

Петербурзький журнал "Стрекоза" (1896, №11), скориставшись послугами Хетагурова, помістив карикатуру під дотепною назвою -

"Кавказьке признання в коханні". Ця карикатура зображує Каханова, який стоїть перед красунею і промовляє такі слова: "Полуби мэнэ старого дурака, палуubi мэнэ старого ишака, мы для тэбэ весь Кавказ обворуем, всех перережем, потому мы самый большой разбойник й мошеник считаемся" (5, С. 434).

Різні за жанрами твори живопису Коста мають особливо загострену ідейну цілеспрямованість і художню довершеність. Вони народжені із стійкої впевненості художника в тому, що на світі немає більш прекраснішого ніж любити "злиденний свій аул, народ коханий свій" ("Не вір, що я забув"). Звідси глибока народність його творчості. Її витoki беруть початок з фольклору, в якому Хетагуров знаходив вираження народних дум і сподівань, класичні зразки художньої досконалості й образності. Принагідне про це йтиме мова нижче, коли розглядатимуться його поетичні твори.

Проте у цьому зв'язку доцільно згадати про Коста як етнографa, що допоможе нам повніше зрозуміти не лише його твори живопису, а й чудові витвори поезії, прози, драматургії. Маємо на увазі етнографічний нарис "Соба". Це - ніби підсумок багаторічного і систематичного вивчення письменником суспільного устрою, побуту і звичаїв осетин, кавказьких горців. В основному автор зосереджує увагу на подіях, які мали місце напередодні і в період приєднання Осетії до Росії.

На нашу думку, історична концепція "Соби" глибоко народна, що повністю узгоджується з естетичними принципами автора. При читанні цього нарису переконуєшся в тому, що з вершин позиції народних демократа кінця XIX століття Коста окинув зором історію і сучасність рідного краю та з благоговінням вимовив слово - Осетія! Яке твоє минуле і що тебе чекає в майбутньому?

Власне, вже у вступній частині "Соби" автор розкриває суть своєї патріотичної концепції. "Правильне і всебічне вивчення кавказьких туземців у зв'язку з їх минулим, - наголошує він, - є вельми суттєвим

фактором в справі найбільш успішного розвитку краю. Інтелігентні туземці... могли б у цьому випадку виявити і уряду і своїй батьківщині безсумніву велику послугу" (4, С. 311).

Феодално-побутові відносини осетин Коста показує в основному на матеріалі історії жителів Царської улоговини, яка відлюднена дуже високими сніговими вершинами гір Адай-хох, Зікара, Тепле та їх відрогами. Характерно, що демократичну позицію письменник зберігає не лише при описові різних станів осетин, а й їхніх аулів, житла, одягу, харчування тощо. Він виступає з аналізом соціального згладжування в історичному контексті. Багатий рід завжди користувався найбільшим впливом і пошаною.

"Переходячи від покоління до покоління, ця перевага сильного: і багатого над слабим і бідним, звичайно, - підкреслює Хетагуров, - повинна була створити ту різню, яку нерідко приписують іноземному походженню, наполягаючи на тому, що впливові осетини походять від різних чужорідних султанів, шахів, беків, ханів, принців, князів і т.д." (4, С.315).

Судження Коста про наявність диференціації в осетинському суспільстві важливі з багатьох причин. Насамперед, прогресивно-демократичний підхід до явищ життя дасть про себе знати у творах осетинського письменника на історичну та сучасну тематику, про що йтиме мова далі. Тут принагідне звернемо увагу на такі концептуально важливі його слова, за допомогою яких народ трактується як одна з основних сил у боротьбі за честь і свободу вітчизни, її соціальну й національну незалежність:

Тут всі рішили, як один,
Загинуть за народну долю,
Як честь країни, вольну волю
Цінити вміє осетин!

Переклад П.Дорошка (С.219).

Нарис "Соба" також проливає світло на глибоке знання Хетагуровим уснопоетичної народної творчості різних жанрів, на розуміння ним великої моральної, етичної, естетичної, пізнавальної і виховної ролі фольклору в

житті осетина. Подібно до Ушинського, який назвав російську казку народною педагогікою, він висловив по-своєму схожу думку. "Казки становлять набуток обох статей і всіх людей різного віку. Вони численні, різноманітні і художньо досконалі" (4, С. 343).

Вже у кінці 80-х років Хетагуров зацікавився художньою прозою. Цьому жанру, однак, він мало приділятиме уваги. Збереглися оповідання "Сьогодні закінчив свої вечірні заняття", "В горах", "Освідчення" і "Полювання за турами". Причому тільки останнє з них завершене, а решта - уривки, очевидно, перших варіантів задуманих творів. Проте невелика художня проза осетинського письменника становить значний інтерес. Перш за все у ній Коста показав себе як послідовний прихильник реалізму, гуманіст і тонкий спостерігач над життєвими процесами.

Візьмімо уривки оповідань "Сьогодні закінчив свої вечірні заняття" та "Освідчення". В обох з них події відбуваються в Петербурзі, але авторські задуми різні. У першому мова йде про поневіряння "юного дикуна" хлопчика-черкеса Бібо. Використавши традиційний для літератури епістолярний прийом оповіді, устами малого героя Коста розповідає про ті пригоди, які пережив Бібо під час мандрів на гарбі з рідним дядьком від далекого кавказького села до Петербурга. Письменник правдиво передав не лише дитячу наївність малого мандрівника, а й поступове усвідомлення героєм складності життя.

З сумом і гіркотою дядько Бібо розповідає про своє бідування в Петербурзі. "Прийшов додому, коли мій племінник вже солодко спав у двох зсунутих глибоких кріслах. Але ви не подумайте, дорогі читачі, що крісла, які служать ліжком для мого п'ятилітнього Бібо, можуть бути такі ж красиві, такі ж чистенькі, які ви звикли бачити у вітальні своїх батьків. Ні, любі діти,- я займаю кімнату на другому дворі п'ятиповерхового будинку і, щоб потрапити до неї, потрібно спочатку пройти двоє воріт, піднятися на 74-у сходинку брудної мурованої драбини і, зайшовши в обдерті двері, наковтатися спочатку кухонного аромату, а потім, ледве чи не навпомацки,

пробратися по темному вузькому коридору і, наткнувшись на маленькі двері, постаратися знайти їх ручку... Тепер міркуйте самі - чи наважитесь та́ка кімната мріяти про скільки-небудь красиві крісла? Звичайно-ні! (2, С.200).

У цьому уривкові годі шукати майстерного розкриття психології персонажів чи довшеної художньої мотивації їх вчинків. Та можна сказати, що вже в ньому намічаються ознаки реалізму: автор прагне показати своїх героїв і їхні вчинки такими, що зумовлені відповідними життєвими обставинами. Ця прикмета художнього бачення молодого прозаїка розвивається далі в теж не завершеному оповіданні "Освідчення", уривок якого надруковано 18 червня 1889 року в газеті "Северный Кавказ". Тут Коста підняв голос на захист знедоленої жінки, висловив своє розуміння причин, що змушують жінку стати повією.

Незакінчене оповідання "В горах", на відміну від попередніх, переносить нас в один з глухих осетинських аулів. Автор вперше проявляє обдарування в описі гірської природи, на тлі якої вимальовується осетинський аул Дурхум: "Недобудована, але вже згнила дерев'яна церква, сірі, з маленькими відтулами замість вікон, саклі, огидно пузаті плетені труби на їх плескати́х дахах, криві на кривих стовпцях сараї, брудні подвір'я, розвалені тини невільно свідчать про бідність, точніше, про первісність мешканців цього аулу. Лише два будинки, які стоять на майдані, ніби промовляли кожній сторонній людині: ми, мовляв, не хочемо відстати від Європи" (2, С.215).

Іншу грань пореформеного життя осетин показано в оповіданні "Полювання за тура́ми", вперше надрукованого в журналі "Детское чтение" (1893, №3). Очевидно, ілюстрації до нього теж належать Хетагурову. На нашу думку, це - кращий твір подібного жанру не лише за своєю сюжетною завершеністю, а й за показом гострого драматизму і глибиною психологізму приречених на вимирання бідних горців. І на цей раз автор вміло використує пейзаж як для створення типових обставин, за яких діє

знедолений молодий осетин Тедо, так і для розкриття стану душі останнього, його внутрішнього світу.

Вже з самого початку через пейзаж автор знайомить читача з тими умовами, за яких сталася трагедія: "Аул Зебаг нараховував всього лише тринадцять дворів. Саклі його, ніби гнізда ластівки, ліпились у складках скелі, яка височіла до хмар з глибокого міжгір'я. Бурхливий потік на скелястому дні ущелини здавався з аулу срібною ниткою. Ні кущика, ні деревця навколо! Скрізь скелі, одні скелі, які поросли мохом, і голе безжиття каміння. Жили в цьому аулі осетини; жили дуже бідно, тому що не була у них ні випасів, ні орної землі. Чоловіки займались полюванням за турами, а жінки порались біля господарства" (2, С.228).

Своєю стримано-скорботною розповіддю письменник переконує, що тоді для осетинської бідноти не було великого вибору: або померти від голоду, або ж загинути від завалу на полюванні. Герой оповідання, сміливий і добрий молодий батько Тедо, проявляє на полюванні мужність і кмітливість. Але і його, як й інших бідаків, спіткало лихо. Від виступу, на якому стояв Тедо, не залишилося й сліду. Все було стерто завалом. Великі гуманістичні почуття, які закладені в оповіданні, автор схвильовано передає своїм читачам. Для того часу це був один з кращих творів для дитячого читання. Та відчувалося, що талант Хетагурова ще яскравіше виявиться у жанрі поезії, якою були відкриті перші сторінки його творчих пошуків.

Коли вже зайшла мова про Хетагурова як талановитого поета, то необхідно бодай в оглядовому плані зупинитися на деяких тенденціях розвитку його поезії різних жанрів. Він гідно продовжив традиції рідної літератури, ввів жанри політичної, інтимної, пейзажної лірики та ліро-епічної і сатиричної поеми. З часу повернення на батьківщину розпочався у Коста як обдарованого поета якісно новий період творчості. При його житті

побачила світ єдина збірка російською мовою "Стихотворения" (1895), до якої увійшли вірші останніх десяти років. Власне, якоюсь мірою вона підсумовувала творчі пошуки автора. "Книга Коста, - справедливо зауважують учені, - була далеко не буденним явищем у літературному житті не лише Кавказу, й усієї країни".

Відома стародавня мудрість: чим глибше пізнаєш інших, тим яскравіше відкриваєш себе. Повною мірою це стосується і Хетагурова як видатного поета. Внаслідок подальшого вивчення важливих проблем тогочасної дійсності, сумліннішого засвоєння кращих зразків рідного фольклору, української, російської і світової літератур він розширював свої творчі горизонти та набагато проникливіше осягав багатогранність сучасного йому життя, поставивши в центр уваги образ борця, національного героя.

Політична зрілість і принциповість проявились і в естетичній програмі Хетагурова. Він не лише знав засади реалістичної естетики, а й гідно захищав і застосовував їх у своїх поетичних творах, де насамперед проявилось у вирішенні проблеми призначення поета, його ролі у суспільстві. Відомо, що вона порушувалася ним так чи інакше у листах, публіцистичних виступах, поетичних творах осетинською мовою та особливе місце її належить у його російській поезії. І справді, він полум'яне оспівав "злиденний свій аул, народ коханий свій" ("Не вір, що я забув", С. 152). Це і є найвище для Коста естетичне кредо.

Характерним прикладом тут можуть бути вірші "Остання зустріч", "На свіжій могилі", "Музі", "Соната Джусковського", "Я не поет", "Не докоряй мені", "Другові" тощо. Більшість з них написана у кінці 80-х - поч. 90-х років. У них накреслена його естетична програма: то Коста закликає поетів боротись за "свободу рідного народу" (2, С. 26), то він гнівно осуджує "химерні акорди, звуки чванливі", "німічні співи" і наказує Музі заспівати таку пісню, щоб "обізвалась вона у серцях, щоб у людей пробудилася совість в їх повсякденних житейських ділах" (С.202), то письменник так налаштовує ліру, щоб "рівність славити, свободу і любов" (С.122). Він був

глибоко переконаний в тому, "хто не відчував боротьби і печалі, той і за друзів страждання не зна" (С. 193).

В естетичних поглядах Хетагурова вельми важливе місце займає і проблема ідеалу та героя як його носія. Гадаємо, що і в цьому питанні автор дотримувався тих вимог, що диктувалися самим життям. Він вважав, що кожен митець покликаний утверджувати в образній формі красу свого ідеалу, звідси його палкі заклики до свободи, добра і краси. Носіями такого ідеалу мають бути несхибні і цільні особи, сповнені духу прометеїзму. У виразно публіцистичній манері поет заявляє, що його ліричний герой життя готовий віддати "за крок один, той гордий крок народу - де стежка боротьби й визволення лежить" (С. 125).

В дусі поступу за здійснення цих ідеалів Коста і створює зразки громадянської лірики. Детальніше про таку лірику мова йтиме згодом, де з'ясовуватимуться її типологічні зв'язки з подібними творами інших літератур. Та принагідно відзначимо, що Хетагуров тут більше тяжить до традицій російської й української політичної лірики, ніж до джерел національного фольклору. Це дає про себе знати у публіцистичності пафосу, навіть ритміко-мелодичній структурі віршів, часом здається, ніби Коста, подібно до бджоли, зібрав нектар з різних українських і російських поетичних квітів. Звідси природними є пошуки витоків його російських поезій у творчості Шевченка, Пушкіна, Лермонтова, Некрасова... Проте не завжди береться до уваги те, що Хетагуров освітив промінням свого таланту запозичене, дав оригінальні зразки російської громадської лірики з виразно осетинським духом і колоритом.

В першу чергу це національне хетагуровське проявляється у тематиці, образах, характерові художнього мислення та індивідуальній манері живописання. Візьмімо цикл його віршів, присвячених зображенню пореформеної осетинської дійсності, тяжкій долі горців і пробудженню у них почуття протесту проти національного гноблення. Вводячи читачів у конкретні історичні обставини епохи, поет передає свою радість і біль, свою

думу і мрію, так би мовити, класичними рядками. Маємо на увазі такі його вірші, як "Про що жаліти? ..", "Я смерті не боюсь", "Ні, тебе вже ніхто не замінить...", "Привіт", "Пісня про раба", "На смерть горянки", "Картинка", "В бурю", "Босяк" тощо.

У цих творах Коста виступає як сучасник своїх знедолених співвітчизників і з найбільшою повнотою виражає їх страждання й сподівання. Спочатку він малює загальну картину безпросвітнього життя горців, яке у них "як тюрма", як темна та могила" (С. 174). Потім, користуючись засобами паралелізму, виражає віру в те, що "десь за темнотою зоря засяє й дню настане строк" та "вільніш гриміть в акордах буде слово" (С. 174-175). На тлі цієї загальної картини вимальовуються різні постаті осетин, одна трагічніша одної.

Ось сирота, яку нема кому боронити "від насильства, підступності й зла" (С.147). Повз увагу автора не проходить і найгірше, що йому "і яму для могили копа нужда" (С.150). У поета викликає щем серця передчасна смерть горянки, "голод, злидні й тяжкої скорботи ще з колиски - знайомі їй"(С.129). Бентежною схвильованістю пройнятий його вірш про вдову-осетинку. Не маючи змоги врятувати дітей від голоду, вона вимушена говорити їм, ніби готує страву, а насправді - "варила камені для дітей" (2, С.36). Використовує автор і монолог, вкладаючи його в уста героя. Захищається честь і людська гідність бідняка-протестанта. На думку вчених, правдиво, з гуманістичних позицій Коста трактує так звану "босяцьку" тему, актуальну й для осетинської дійсності. Він вважає, що до подібного стану були доведені бідняки жорстоким суспільством.

Творчо використовуючи українську й російську класику, Хетагуров створив оригінальні зразки сатири. Зокрема, йому належать віршовані фейлетон "Владикавказ", викривальна поема "Кому живеться весело" (наслідування М.О.Некрасову) та сатирична інвектива "Друзям-приятелям..." Про них мова йтиме окремо. Тут же принагідне зауважимо, що ніхто з попередників і наступників поета в Осетії так гнівно не висміяв негативний

бік царизму, як це зробив він. Так, в першому з них засуджуються різного типу фарисеї, хабарники, казнокради, царські сатрапи і їхні прислужники з алдарів, справи у яких "ганебні, думки брехливі" (2, С.21). Ще масштабнішою за своїм звучанням є сатирична поема, бо в ній піддано осуду всю самодержавно-царську систему та "правителів, гнобителів народних злиднів" (3, С.65).

У поетичних творах Хетагурова чільне місце займає осуд мусульманського фундаменталізму. Він відстоює концепцію відкидання радикального насильницького прояву релігійних почуттів. Тим більше, що в умовах Осетії ніби переплелись магометанство, християнство і залишки поганства. Толерантне ставлення представників різних релігій і конфесій один до одного уможлиблює громадський спокій.

У поемі "Плачуча скеля" мусульманський фанатизм трактується як народне горе. Та люди, прозріваючи, не витримали такої жорстокості й розправились з тим, що здійснював жажливий вчинок. Так письменник-гуманіст піддав осуду дії мусульманських фундаменталістів.

Є всі підстави вважати, що Хетагуров був переконаним християнином. Про це свідчать його твори християнської тематики та його трактування образу Христа. При цьому ставлення поета до церкви де в чому схоже на ставлення до неї Шевченка. На цю тему у нього написано кілька творів, у тому числі "Не докоряй мені", "На біс", "Христос воскрес", "Се людина". Помиляються ті вчені, що подають Хетагурова атеїстом. Просто віра в Бога зумовлює й боротьбу за очищення церкви від скверни, викривання людей, що прикриваючись Ім'ям Христа коять безчинства.

Християнство виконує позитивну роль у духовному житті народу. Це визнавав і пропагував усіляко Коста. Наприклад, його вірш "На біс" закінчується такими рядками: "Хочу, щоб заповідь ви пам'ятали Христову - "Любіть ближнього, як самого себе" (2, С.33). Або ще чудова картина роботи Коста "Скорботний янгол" (5, С.176) тощо.

Хетагуров належав до тих поетів, які постійно шукали нові теми, жанри й образотворчі засоби. Важливо, що він розумів складність творчого пошуку. Останній, гадав письменник, передбачав і необхідність глибокого проникнення в художню класику, вміле використання її у повсякденних літературних клопотах. Цим, очевидно, можна пояснити те, що Коста розглядав принципи історизму як надійну передумову творчого злету. Маємо на увазі такі прекрасні і вельми поетичні його посвяти, як "Перед пам'ятником М.Ю.Лермонтову", "Пам'яті М.Ю.Лермонтова", "Пам'яті О.С.Грибоедова", "Пам'яті П.І.Чайковського", "Пам'яті О.М. Островського", "Пам'яті О.М.Плещєєва" та ін.

У цих творах Хетагуров засвідчив свою сердечну вдячність великим світочам культури, і про це буде йти мова окремо. У даному разі необхідно підкреслити, що в осетинській літературі це були перші вдалі спроби створити образи російських митців слова. Вчені справедливо відзначають, що зовнішня форма цих ювілейних віршів поступається перед силою живого почуття, живого образу. Поезії написані з такою любов'ю і проникливістю, з такою схвильованістю і пристрасністю, що здається ніби образи їх давно приховувались у душі поета, виривались у віршовані рядки і нарешті знайшли своє народження. Адже навіть звичайний перелік назв цих віршів свідчить про велику увагу і любов осетинського поета до творчого подвигу славних російських митців слова, музики.

До цього часу більше говорилось про публіцистику, вірші, поеми і посвяти Коста з виразно громадянськими мотивами й ораторськими інтонаціями. Але він увійшов в історію рідної літератури і як творець класичних зразків ліричної та пейзажної поезії, передавши у них красу і чарівність, душевну схвильованість і сердечну біль ліричного героя. Коли правда, що поет - це нервовий центр світу, чутливий і вразливий, то Хетагуров, більш ніж будь-хто з його сучасників в Осетії, акумулював у собі величні й прекрасні морально-етичні ідеали, з позицій яких висвітлював різні грані вельми складного інтимного життя людини.

Наголосимо, що оспівування неподільного кохання становить фокус його інтимної лірики. Очевидно, з найбільшою експресивністю виражено цей мотив у вірші "Так, я люблю її", присвяченому Ганні Цаліковій:

...Ні, я люблю її як символ одкровення
 Доступних на землі возвишених начал,-
 Любові й істини, добра і всепрощення,
 Люблю як те життя, люблю як ідеал...

Переклад І.Гнатюка (2, С.31)

Коли заходить розова про таку інтимну лірику Коста, деякі літературознавці пов'язують її з творами С.Надсона. Н.Джусойти, загалом правильно висвітлюючи це питання, вважає, що згаданий російський поет був поміркованим демократом, а Хетагуров розглядається активним борцем за національні та соціальні права людей. Уже в силу цього у них різні естетичні концепції. Якщо перший у вірші "Слово" (1879) заявляв, що його "душа до боротьби готова", але "нема в ній сили молоді", він - раб, а не пророк", то осетинському поетові належать бойові слова: "Вперед до щастя! Тільки - вперед!" (С. 169), що становлять основний пафос його поезії "Не дорікай!" (1893).

Разом з тим, продовжує вчений, спільність Коста і Надсона (у лексичі, фразеології, обраній структурі) дає про себе знат лише в межах однієї теми - особистої долі. Манера зображення природи у деяких ліричних поезіях Хетагурова також близька до стилю Надсона. Відомо, що у ряді віршів останнього пейзажний малюнок став майже обов'язковим, органічною частиною композиції. Ліричні роздуми та узагальнення його, як правило, супроводжуються розгорнутим описом природи, зарисовкою чи згадкою про якісь вагомні загальні деталі картини.

Щось подібне, підсумовує Н.Джусойти, маємо у Хетагурова. Адже і в його поезіях також зустрічаються пейзажні компоненти, які відіграють аналогічну роль. Пейзажні малюнки у нього виступають ніби прологом до основної думки вірша, або ж витісняють її аж у кінець твору. Вся умовність,

неконкретність пейзажу у такій манері письма не долається навіть тоді, коли пейзаж виконує не другорядну функцію, а служить єдиним засобом передачі настрою. Типовим у цьому відношенні може бути вірш "Етюд" .

На нашу думку, дослідник дещо переоцінює вплив Надсона на Хетагурова. Якщо взяти до уваги пейзажну лірику осетинського поета, то її витoki беруть початок не в літературних ремінісценціях, а в тих життєвих обставинну, в які потрапляв автор. Життя народжувало у нього задум, душевні колізії. Навіть художні деталі і фарби живописання - плід живого споглядання поета. Обмежимося лише одним прикладом. Коли Коста пригадує історію народження чудового зразку пейзажної лірики "Джук-тур", він на-самперед говорить про бачене і пережите в тяжку хвилину життя: "...Я був засланий з Владикавказу... Попав у нетрі Карачаєвських гір, на срібно-свинцевий рудник..." Безстрашно і гордо стоїть на укосі джук-тур круторогий в застиглих снігах", прагнув я передати своє почуття, справді, як тур, поневіряючись по недоступних скелях центрального Карачаю"... (5, С.47). Так народився вірш "Джук-тур", названий вченими перлиною поезії за дивовижне поєднання краси гірської природи і скульптурністю образів, за глибину задуму і ретельність відточення художніх деталей . Наведем повністю його текст в оригіналі й перекладі:

Бестрепетно, гордо стоит на утесе
 Джук-тур круторогий в застывших снегах
 И, весь индеея в трескучем морозе,
 Как жемчуг, горит он в багровых лучах.

Над лишь короной алмазной сверкает
 В прозрачной лазури незыблемый Шат;
 У ног его в дымке Кавказ утопает,
 Чернеют утесы и реки шуршат...

И луг зеленеет, и серна младая
 Заманчиво смотрит в туманную даль...
 И смутно, на эту картину взирая,
 Познал я впервые любовь и печаль...
 (2, С.68)

Безстрашно і гордо стоїть на укосі
 Джук-тур круторогий в застиглих снігах,
 Він, інєєм критий в тріскучїм морозі,
 Горить, як перло, в променистих вогнях.
 Над ним у вінку діамантовім сяє
 В прозорїй блакитї оголений Шат;
 Внизу, в синїй димці, Кавказ потопає...
 Граніти чорніють і ріки шуршать...
 Ген лука,- там сарна на нїй молодая
 Замріяно зрить в затуманену даль...
 Й тривожно на все це джук-тур поглядає, -
 Він вперше пізнав і любов, і печаль...
 Переклад М.Шпака (С.143)

Ми не станемо детально аналізувати цей твір, бо його текст сам говорить за себе. Лише звернімо увагу на деякі слушні спостереження Л.Страхової . Вона справедливо відзначає, що поява цього вірша значною мірою пояснюється відмовою Ганни Цалікової одружитися з Хетагуровим та почуттям самотності, посиленої засланням. Та правдою є й те, що і краса недосяжних скель центрального Карачаю з його вічнозеленими вершинами зворушила митця слова, наповнила поетичним захопленням його груди, очистила переживання, примусила втілити їх в естетично прекрасні образи твору, намалювати цілу панораму Кавказьких гір з вершиною Ельбруса, що в старовину мав назву Шат.

Сліпуча панорама зимового гірського пейзажу, справедливо відзначається Л.Страховою, не лише схвилювала лірика своєю рідкісною красою, а й породила у душі поета-вигнанця безліч людських асоціацій, переданих ним читачу з великою емоційною силою. За гордістю і безстрашністю джек-тура відчувається самотність і туга того, хто вибрався на недосяжну висоту. І справді, у листі до Ганни Цалікової, що відноситься до цього періоду його життя, Коста схвилювано писав:

"У мене в усьому світі не залишилось жодної павутинки, яка могла б хоч на секунду затримати мене від будь-якого згубного кроку... Я був у найширшому розумінні вільним робити все, що могла мені підказати моя совість. Яка розкіш! Адже це найвищий людський ідеал. Та, Боже мій!.. Яка це запаморочлива висота! Яку безодню розкриває вона під ногами! Навіть сам "цар пізнання і свободи", сумний вигнанець раю не витримав її надмірної величності... Ні, не потрібно такої свободи! Вона понад силу людську. Не потрібно! Я не можу жити без прихильності..." (5, С.47-48).

Поетичними засобами для вираження безпритульної самотності і запаморочливої висоти є композиційне розташування фігури джек-тура в зображеній поетом картині гірського хребта, посиленої різними мовними засобами. Та як далеко від снігових вершин, де ледве чорніють бескиди і зеленіють луки, залишилася молода серна – подруга тура. Автор наділяє її людськими почуттями, які породжують у свідомості читача нові уявлення про душевні переживання поета, про ніжність, про любов.

Така велична краса гірської природи допомагає Хетагурову перенести своє почуття з світу побутових відносин у світ прекрасної людської мрії та величних поривів до ідеалу. Народилося велике кохання, яке перегукується не з тужливими творами Надсона, а швидше з концептуально відмінними від нього чудовими віршами Пушкіна, які піднімали й ушляхетнювали людину:

Я помню чудное мгновенье:

Передо мной явилась ты,

Как мимолетное виденье,
 Как гений чистой красоты .

У Хетагурова є цікаві роздуми про сенс буття. На його думку, як би не боролась старовина з новизною, все ж, "рано чи пізно, остання буде торжествувати над першою, такий вже закон природи; істина пробиває собі шлях і через вогонь, і через багаття, і через в'язницю, поки не досягне тієї височини, яка їй належить по праву. Чим каралися всі ті, хто руйнував старий порядок та створював новий і кращий лад? Їх страчували, палили, вішали, тиранили; але все ж істина, яку вони провіщали, дійшла до віддалених нащадків" . З цього погляду особливий інтерес становить поява 1898 року книжки осетинською мовою Коста "Ірон фандир" ("Осетинська ліра"). До неї ввійшли вірші, що писалися протягом двадцяти років. Для осетин "Ірон фандир", як для українців "Кобзар" Т.Шевченка, стала настільною книжкою. Вона дала право К.Хетагурову заявити, що він "народний співець" (5, С. 297). В Осетії народний співець – це насамперед виконавець пісні на фандирі, лірі.

Не випадково, як зауважують учені, свій задум Коста передав і малюнком, що є ескізом титульної сторінки. На ньому зображений сивобородий сліпий співець, що сидить з фандаром на колінах. Співець зображений під час виконання пісень. Назвою збірника і малюнком на титульній сторінці автор підкреслює свій кривий зв'язок з осетинським народом і його уснопоетичною творчістю, з традиціями народних співців.

Але не варто забувати про головне, як доречно вказують науковці. Зберігаючи традиції народних співців, Коста вніс свій момент. Його співець не лише дідусь, а й молодий осетин. Він показує все, що треба засуджувати, виголошує свій вирок над вадами суспільства, закликає до вирішення болючих проблем часу. Активне ставлення до життя, прагнення змінити його на краще, а не лише споглядання народних страждань. На нашу думку, ці

нові риси хетагурівського співця дуже співзвучні з рисами шевченківського кобзаря. Та про це мова йтиме окремо.

Отже, Коста, підсумовує Н.Джусойти, поєднав поета і народного співця, що визначило своєрідність умовно-поетичної позиції та всієї поетики його творів. Він поєднав традиції народних співців із новаторськими пошуками поета-професіонала. Сплав традиційного й новаторського, колективно-оповідального й індивідуально-професійного становить важливу поетичну рису поетики. Причому в осетинських віршах він виступає то як поет-професіонал (“Заповіт”, “Надія” тощо), то як народний співець (“Хетаг”, “На цвинтарі” та ін.), то він користується такими образотворчими засобами, які недоступні жодному співцю. Цей дивовижний стилістичний сплав не важко проаналізувати на мові оригіналу, проте показати його на перекладному матеріалі іншої мови майже неможливо .

У книзі “Ірон фандир”, як і в збірнику “Стихотворения”, належне місце займає тема призначення митця в суспільстві. І справді, осетинською мовою про “суть і мету поезії” написані такі вірші, як “Заповіт”, “Аби міг я”, “Надія”, “Без пастуха”, “Тривога” тощо. Вчені вже звернули увагу на те, що у двох перших з названих творів автор закликає своїх побратимів по перу служити народові, розповідати про його радощі й болі. Іншого плану, наголошується, є вірш “Надія”. У ньому конкретний образ горця-орача поєднується з поетом, а працю поета – з працею орача. Тут варто згадати й відповідну євангельську притчу про сіяча слова. Існує думка й про перегук естетики Хетагурова з естетикою Некрасова .

На перший погляд, подібна думка вченого правильна, коли мати на увазі лише три поезії про поета-орача. Але нема основ на їх підставі виводити “загальні положення естетики Коста” про призначення поета в суспільстві. Хетагуров, живучи в іншу епоху, ніж його попередники, по-новому трактує цю тему, виводить новий образ поета. Узагальнюючи досвід сучасного визвольного руху, він контурно накреслює певні віхи до боротьби. Так народжується вірш “Тривога”, що вперше був надрукований 1906 року.

Звісно, витoki поезії “Тривога”, як і раду інших віршів Коста про роль митця в суспільстві, не можна зводити до шаблонної “революційності”, а й показати їх в плані художньої ремінісценції.

Але повернімося до інших мотивів книги “Ірон фандир”. Якщо у творах про “суть і мету поезії” переважає прийом публіцистичного звернення автора до читача, то у віршах на сільську тему він більш схильний користуватися фольклорною поетикою. Як справедливо відмічають учені, тут тематика поезій, відтворення життя осетинських селян, побутові деталі, образотворчі засоби – буквально все пройнято поетикою осетинської уснопоетичної творчості, особливості щоденного життя народу зберігаються у великому й малому. Народний дух відчутний в пафосі всієї творчості Хетагурова і в кожному конкретному вияві його літературного пошуку. Поет, коли працює над тим чи іншим твором, відбиває такі характерні картини і явища, які близькі народу, тою чи іншою мірою відображають його споконвічні мрії. Письменник вміє виразити в образах, картинах, описах яскраво, відчутно суть зображеного .

У цьому нас переконують написані в різні часи такі вірші, як “Мати сиріт”, “Заспівай”, “Пісня бідняка”, “Серце бідняка”, “Хто ти?”, “Горе”, “Поглянь!”, “Без долі” тощо. Але тут не можна на згадати того, що Хетагуров вперше в осетинській літературі реалістично зобразив образ простих горців і картини їх пореформеного життя. Такими є знедолені жінко-вдови, чоловіки-наймити, юнаки, дівчата й підлітки, у яких вкрадено дитинство. Розповідаючи про долю земляків, Коста приходять до висновку, що “народ як в неволі” (С.26). Це породжує в нього й розпач і справедливий осуд стосовно “державців сурових”:

Серце в одного хоч би затремтіло
 Лихом народним, смутком тяжким,
 Болем народним хоч раз заболіло, -
 Ви ж не засмучені краєм сумним.

Переклад Т.Масенка(С.45)

Хетагуров оспівував у своїй творчості щире й чисте кохання. Можливо, найяскравіше виражено інтимні переживання поета у віршах “Прощай”, “О, якби”, “Пропади” та ін. Ліричним героєм виступає юнак-горець, що постійно знаходиться в пошуках такої подружки, яка уособлювала б в собі високі моральні якості, всю повноту краси і привабливості вроди. Та, зрозумівши марність своїх сподівань, з болем визнавав:

Зву собі в подруги нашу недолю.

З нею мандрівці скоріш буде край...

Ну, на все добре! Даю тобі волю...

Вже не підходь. І – прощай!

Переклад І.Цитовича (С.30)

Хетагуров дуже полюбляв гостре сатиричне слово в усіх жанрах – листуванні, публіцистиці й громадській ліриці, про що вже йшла мова раніше. Та багатогранний талант його виявився і в тому, що Коста вперше ввів у осетинську літературу й жанр байки. Зокрема, рідною мовою написані такі з них, як “Редька та мед”, “Докір”, “Звичка”, “Олень та Їжак”, “Лисиця і Борсук”, “Пісник” та ін. за мотивами російської та зарубіжної літератури написані байки “Ворона і Лисиця”, “Вовк і Журавель”, “Гуси” тощо. Є підстави твердити, що осетинський поет не лише творчо засвоїв класичні зразки байок своїх попередників, а й зробив вагомий внесок у розвиток цього жанру.

Очевидно, найближчі до істини ті вчені, які вважають, що Хетагуров свідомо звернувся за досвідом до Крилова. Використовуючи сюжети згаданих творів російського байкаря, він, однак, виявив свою осетинську особливість. Внаслідок чого “ці байки, поряд з оригінальними, перекладаються на російську мову і не гублять своєї оригінальності, не дивлячись на те, що в них Коста використав зміст байок Крилова” . До

речі, щось подібне можна сказати і про художню практику українського байкаря Л.Глібова.

Проте зараз не будемо детально зупинятися на цьому питанні, бо воно потребує спеціальної розмови. Принагідно зауважимо, що в процесі творчих контактів діють свої закони. Їхня сутність полягає в тому, що сам вплив письменника на іншого не є механічним актом, а виступає як допомога, як поштовх у створенні тенденції, яка намітилася чи набула розвитку в даній національній літературі, або ж, навпаки, як гальмо в цьому розвитку.

Якщо це брати до уваги, то необхідно відмовитися від спрощеного уявлення про літературний вплив. Помиляються ті вчені, котрі витлумачують його як цілковите наслідування митцем поглядів і художніх засобів письменників-попередників чи сучасників, вважаючи їх творчість зразком для себе. Певно, резонно зауважує І.Неупокоева: треба повністю відмовитися від механічної уяви про літературний вплив як просте перенесення “у готовому вигляді” художнього досвіду, який здобутий однією літературою, - в іншу. Важливо постійно враховувати, що вплив цей виявляється вже в іншій якості – в іншій національній формі та в іншому індивідуальному відбитті, що він може знайти своє виявлення й в інших жанрах, темах, у зовсім іншому образному й стильовому ключі.

Прикладам саме такого впливу Крилова на Хетагурова і вияву його результатів “в іншій національній формі та в іншому індивідуальному відбитті” є байка “Гуси”. Відомо, що в російського байкаря вельми дошкульно висміяно Гусей-нероб, які хизуються “своїм знаменитим родом”. Коста ж, в принципі дотримуючись подібної концепції, обрав зовсім інший віршований розмір, творчо осмислив російський зразок, створив суто осетинську байку й локалізував її до місцевих умов. У центрі його осуду – Гуси-алдарі, багатії. Вони чваняться своїм князівським походженням і домагаються дворянського титулу. Між іншим, хетагуровські Гуси дуже схожі на українських Боруль, дотепно висміяних І.Карпенком-Карим у комедії “Мартин Боруля”.

Знаменно, що при творені оригінальних байок Коста, як правило, звертається до осетинського фольклору, передусім до крилатих і дотепних приказок і прислів'їв. Вже встановлено, що внаслідок цього його байки своєрідні й оригінальні. Причому ряд творчих задумів своїх байок поет спочатку висловлює в листах, записах і нотатках, а потім вже втілює їх в художній формі. Звичайно, подібне можна спостерігати і в творчій лабораторії українських і зарубіжних письменників. Та годі думати, що при цьому губиться оригінальність осетинського поета. Адже творчі пошуки – то творчі муки. У Коста, як і у кожного справжнього майстра художнього слова, вони неповторні, глибоко індивідуальні.

Візьмемо байку “Докір”. Гадають, що поштовхом до її написання послужило осетинське прислів'я – “Хтось вовку розповідав байку, а вовк йому говорить: “Почекай-но, он цап утікає” (5, С.368). відштовхуючись від цього народного дотепу, автор створив оригінальну байку. Як цього вимагає специфіка її жанру, він висловив свою думку алегорично. У творі мовиться про те, що ведмідь вмовляє вовка схаменутися, виправитись і не “діяти силою – як звір” (С.89). Тоді, мовляв, його не битимуть і буде збережена честь. Вислухавши цю мораль, вовк сказав:

Буду пам'ятати,
 Не скривлю лап... -
 Та лиш вийшов з хати –
 Закричав десь цап.
 Переклад І.Цитовича (С.90).

Ледве чи буде виправданим зводити суть цієї байки до таких понять людської вдачі, як впертість і непоправність. Таке вузьке тлумачення твору окремі вчені намагаються виправдати тим, що, мовляв, сам Хетагуров висловив подібну думку в листі до Ю.О.Цалікової від 22 серпня 1899 року . Насправді ж, тут поет згадував байку “Докір” швидше з міркувань досягти

емоційного ефекту, щоб у такий спосіб покепкувати над собою й адресаткою. Адже Юлія Олександрівна, як і він, “зовсім не змінили свого характеру” (5, С.165).

При оцінці байки “Докір”, очевидно, в першу чергу необхідно рахуватися з тим, що окрім того тлумачення, яке сам автор дає своєму матеріалу, ми маємо право шукати і знаходити у ньому те, що дозволить нам зробити свої висновки. З цього погляду байка “Докір”, написана 1893 року, має набагато ширше і глибше ідейно-естетичне звучання, ніж про неї висловився сам поет. У ній запозичені сатиричні традиції, започатковані ним ще в поемі “Кому живеться весело” (1893).

Перегукується з байкою “Докір” і байка “Пісник”. На перший погляд, відчувається наслідування її теми з байкою “Лисиця і виноград”. Відомо, що мотив останньої бере початок від одноіменних байок Езопа і Лафонтена. Але Хетагуров використав осетинське прислів'я – “Коли кицька не дістає до сала, вона говорить, що дотримується посту”. Колоритність і самобутність твору досягається і за допомогою введення різних деталей, які передають умови життя й побуту горців. Скажімо, плугатар “свій чурек жує”, а кицька хоче поласувати фіу, тобто копченим воловим жиром, яке висить під стелею. Будучи здійснити свій намір, вона зі злістю читає таку мораль собаці:

І скромного, ледащо,

Так, як ти, не їм.

Переклад І.Цитовича (С.88).

Власне, не лише байки Коста мають фольклорну основу. Вчені сходяться на тому, що більшість поезій книги “Ірон фандир” ґрунтується на уснопоетичній творчості. Але Хетагуров, маючи надзвичайний таланти, не загубив свою особистість у стихій народних легенд і переказів. Він створив чудові зразки професійної поезії різних жанрів. Як вказує В.Абаєв, “... поетичні витвори народу знайшли в його руках настільки досконалу, чеканну

форму, що, повертаючись в народ, вони витісняли народні варіанти...Так вийшло, наприклад, з мисливською піснею “Всаті” (“Звезда”, 1939. - №9. – С.154).

Ясна річ, Хетагуров шліфував не лише форму, а й зміст народних творів. Це стосується й поеми “Всаті”, тлумачення якої знаходимо в Н.Джусойти, а також в О.Малінкіна, М.Шагіян, Ю.Лібедінського і перекладача А.Шпірта. Джусойти переконаний, що метод інтерпретації поетом пам’яток фольклору можна звести до їхньої реалістичної, психологічної, портретної, мовної та образної характеристики. Цю особливість його методу можна знайти буквально в усіх його творах, написаних на основі уснопоетичних народних зразків. Її не важко виявити і в структурі поеми “Всаті”, час написання якої приблизно 1889 рік.

Відомо, що Всаті за народними віруваннями є покровителем звірів. Про нього складено чимало оповідей, пісень. Коста використав один з їхніх мотивів. Суть його такий. Всаті не дав молодого оленя багатим вершникам, бо вони не були з ним достатньо чемними. Зате він дарував рогатого бідним мисливцям, які заспівали похвальну пісню на його честь. Володар найвищих гір наказав:

Гей! Бенкет їм справить!

В хату всіх пусти...

Оленя поставить!..

Добре пригости!

Переклад І.Цитовича (С.73)

Проте у цей схематичний сюжет автор вдихнув життя. Перед нами постають чудові описи гірської природи, житла і побуту покровителя звірів, міфологічного осетинського бога. Письменник наділив Всаті, чого немає в народних легендах, мовою, манерою поведінки, психологією, яка властива живій істоті, людині.

Таким чином, Коста свідомо втручається в фольклорні зразки, дбає про конкретизацію їхніх образів і мовних характеристик і змінює сюжетні ситуації. Внаслідок цього, як гадає Н.Джусойти, осетинському поету вдалося на основі старовинного фольклорного матеріалу зовсім оригінальні витвори, насичені його думкою, почуттям і уявою, його талантом майстра слова. Те, що Коста вносив нове у зміст фольклорних пам'яток, вироблялося поетом в процесі його спостережень і роздумів над сучасною йому осетинською дійсністю, побутовими і суспільними суперечливостями. Тому його твори, навіяні різними фольклорними мотивами, насичені психологічними і моральними уявленнями поета про осетинське суспільство кінця ХІХ – поч. ХХ ст. У них гостро відчутний гарячий подих живої сучасності, неспокій епохи .

На нашу думку, ці прикмети найяскравіше дають про себе знати в літературній казці “Чабан”, яка теж з’явилася в кінці ХІХ століття. Для осетинської літератури вона була новим явище не лише за своїми жанровими ознаками, а насамперед за своїм ідейно-естетичним звучанням. Її появу пов’язують з мотивами багатьох осетинських казок, у тому числі з казкою “Питання і відповіді”. І справді, в останній персонажами виступають традиційний чорт і горець. Питання та відповіді визначають суть словесної суперечки між цими персонажами. Горець виявився більш кмітливий, ніж чорт, бо правильно відповів на всі питання.

Як народний співець, зберіг основну думку фольклорного твору. Він замінив чорта на багатого велетня-уаіга, у якого чабанував бідний горець. Але зберіг міфологічні образи, одного з героїв нартського епосу Уризмага та чотири і п’яти синів. Останні символізують відповідно чотири пори року й п’ять почуттів. Запозичено прийом словесного змагання через постановку питань і відповідей на них, переможцем у якому виходить бідний чабан. Він не лише відповідає на всі питання, а й силою слова прокляв велетня, від чого той “роз’яв пащу і камінним став” (С.103). І на цей раз, як і в попередньому творі, письменник вдало використав прийом портретної характеристики

персонажа. Зокрема, ненависть і хижість одноокого велетня розкрито через зовнішню компрометацію його особистості:

Одне око в людомира,
 Сам, як той стіжок,
 Його черево – комора,
 Губи – мов совок.
 Переклад Ф.Скляра (С. 98)

Звісно, у казці “Чабан” відчувається рука великого майстра художнього слова. Вона виявляється в усьому: сюжет розгортається динамічно, кожний з персонажів наділений своїми рисами характеру, мовною індивідуальністю та способом мислення. Так, господар-людомор – грубий, обмежений, самодур у побуті й поведінці з підлеглими. В уста чабана автор вкладає виважені слова, пересипані метафорами і порівняннями, за допомогою яких розкривається ясний розум героя, його мудрість і дотеп. Геній поета, таким чином, зробив справді самобутню й народну літературну казку, яка визначається виразністю образів і свіжістю фарб. Можливо, саме такою художньою практикою він найбільш співзвучний з М. Коцюбинським і Лесею Українкою, авторами чудових витворів – “Тіні забутих предків” та “Лісова пісня”.

Хетагурову належить першість у створенні рідною мовою оповідань і віршів для дітей. Їхній появі передувала значна робота над перекладами віршів для дітей О.Пушкіна “Два ворони” (уривок), А.Майкова “Літній дощ”, А.Порецького “Півник”, “Спіймана пташка”. У такому ж жанрі Коста написав рідною мовою вірші “Киця”, “Пустун”, “Школяр”, “Мов дорослий”, “Синиця”, “Ластівка”, “Весна”, “Літо”, “Осінь” і “Зима”. Він сумує з того, що в дітей важка доля. Герою поезії “Пустун” не мила краса природи, бо “чурека ж нема, за чуреком плачу” (С.108). Але автору характерний оптимізм в баченні майбуття свого народу. В повним чином це висловлено в вірші “Ластівка”, який у перекладі П.Тичини показує красу авторського ідеалу,

майстерність живописання в жанрі поетичної мініатюри, розрахованої для дитячого читання:

Ластівка люба.
 Пташко ти ясна!
 Клопочеш, щебечеш:
 Ой весна, весна!
 Вищебечуй дзвінко,
 Де гірський наш край,
 Де князів не люблять, -
 Весело літай!
 Переклад П.Тичини (С.112).

Коста Хетагуров, глибоко засвоївши кращі зразки української та зарубіжної літератур, впевнено заклав основи самобутньої осетинської поезії, прози, драматургії й публіцистики. Його неповторність виявилася в реалістичній концепції художнього бачення, у виборі тем, героїв, жанрів і системі віршування.

За спостереженнями Р.Тедети, майже в усіх поетичних творах Коста присутнє звернення як художній прийом. Наприклад, “Ти пробач, якщо плач та ридання ти почувеш в піснях у моїх” (С.21), “Осетії молодь!” (С.39), “Мій друже улюблений, славний, незнаний” (С.50) тощо. Такий прийом, відзначається, виконує подвійну естетичну функцію. Передусім автобіографічний елемент зводить нанівець відстань між автором і ліричним героєм, що викликає в читача особливу довіру, прямий контакт. Разом з тим одразу визначається тон, емоційний рівень, цільова настанова, а інколи – в межах лірики – конфліктна ситуація, з якої, протидіючи комусь, поет виходить переможцем – або як мислитель, або ж як високоморальна людина .

Відгомін фактів біографії, загалом особистого досвіду поета, відчутний у творах на найрізноманітніші теми. Це – вірші про призначення митця в

суспільстві, про бідування горців, про вдову й наймита, про солдата й нещасне кохання. Часом можна зустрітися із зворушливими зверненнями і оспівченнями, що нагадують поезику голосіння, які в інтерпретації Хетагурова позначені м'якістю й ніжністю його бентежної душі. Це підтверджують і листи Коста. Вчитуючись у них, мимоволі відчутний його схвильований голос: “Про здоров'я моє не турбуйтеся, - з вдячністю пише він, - поки ви мене не забуваєте, до того часу не загине самотній Коста, серце якого живе, коли ви здорові і ясно у вас на душі” (5, с.200).

Ці рядки, справедливо зауважує Р.Тедети, зайвий раз показують, яким людяним був Хетагуров, яка в нього була чутлива й водночас вразлива душа. Та особливо його талант виявився на ниві формування основ осетинського віршування. Відомо, що до нього осетинською мовою побутували в основному фольклорні пісні. З професійної творчості були наявні лише кілька віршів духовного й світського характеру, початок виникнення яких приблизно припадає на середину XIX ст.. То були зразки силабо-тонічної системи віршування, які далеко не враховували специфіку ритміки осетинської мови.

З цього видно, що Хетагурову довелося починати фактично з нуля. Йому судилося також виконати колосальну роботу при створенні нової національної системи віршування. Книга “Ірон фандир” і започаткувала основи професійного осетинського вірша. На жаль, не всі сучасники Коста зрозуміли його справжнє відкриття в цій галузі. Так, навіть відомий осетинський публіцист Г.Цаголов вважав, що Хетагуров “дотримувався тонічного вірша”. “Мені ж здається, - настійно твердив він, - що закономірність тонічного віршування для осетинського вірша дуже сумнівна. В осетинській мові є звуки довгі й короткі за своєю природою, а вже це тільки, на мою думку, примушує дотримуватися ритмічного віршування” (Газ. “Северный Кавказ”, 1900, №11).

На цей докір не довелося довго чекати відповіді Хетагурова. Під псевдонімом Нарон з'явилася його стаття “Облиш Боже і нас від цих судів”,

в якій енергійно було заявлено: “ ... З повною вірогідністю можна сказати, що в усій книжці немає жодного рядка тонічної будови. Вірші написані загальновідомими формами метричного віршування: ямб, хорей, анапест, амфібрахій і дактиль. Останні три форми п.Цагалов прийняв, очевидно, за тонічні” (4, С.224).

У наше завдання не входить детальне висвітлення того, що нового зробив Хетагуров у системі віршування, бо це окрема тема для розмови. Принагідно зупинимося на основному. Як встановили осетинські вчені, Коста мав право зробити згадану заяву . Оскільки поет, наголошують вони, досконало володів технікою силабо-тонічного віршування в російській мові, то він зумів утвердити нову систему осетинського вірша на схожій принциповій основі, яка відповідала також ладові осетинської мови.

Відомо, що організуючою основою осетинського вірша, як і російського, є наголос. Але останній у осетинській має суттєву різницю. Вона полягає в тому, що в осетинській мові наголошується не кожне слово, а група слів, певним чином пов'язана синтаксично (комплексно). Як окремі слова, так і комплекси в осетинській мові підпорядковані одним і тим же акцентологічним законам. Голосні теж мають свою специфіку: сім з них поділяються на сильні та слабкі. Витоки перших беруть початок від старих довгих голосних або дифтонгів, а других – від старих коротких.

Ці особливості осетинської мови, ясна річ, визначили і своєрідність ритміки осетинського віршування, у тому числі й ритміки Хетагурова. Як встановила З.Фідарова, бездоганність ритмічної чіткості його віршів, у яких наголос найчастіше припадає на склад з сильною голосною або з слабкою голосною у поєднанні з сонорною приголосною, а також напівголосними. У цьому плані розглянутий нами матеріал повністю підтверджує положення В.І.Абаєва про те, що в осетинській мові найкращі результати дає поєднання тонізму з метризмом, тобто така побудова рядка, коли в арсисах співпадає наголошення з довготою, а в тезисах – ненаголошеність з короткістю .

До цього треба додати, що поруч з наголосом Коста часто використовує у праці над ритмікою своїх віршів й особливості осетинської мови, створюючи ритмічні групи. Нерідко мелодика віршів Хетагурова посилюється симетричністю ритмічних груп між собою у різних рядках, а також відповідністю цих груп зі стопами.

Так, творчо використавши набутки російського віршування й талановито впроваджуючи специфіку рідної мови, Коста став творцем якісно нового осетинського віршування.

Незабаром Хетагурову судилося побувати в Україні: з 29 травня 1899 року по березень 1900 року він відбував тут друге заслання в Херсоні й Очакові. На цей час Коста був популярним поетом і відомим громадським діячем Осетії. Він видав збірку віршів російською мовою, досить активно виступав як публіцист на шпальтах кавказьких і петербурзьких друкованих органів. Адміністрація Терської області була занепокоєна подібним виявом громадської позиції Хетагурова. Вона поспіхом сфабрикувала нове обвинувачення проти нього, а рада головноначальствующого громадянської частини на Кавказі винесла ухвалу вислати поета за межі краю терміном на п'ять років. 25 травня 1899 року поліція П'ятигорська взяла у Хетагурова підпис про його "виїзд в той же день" до Херсона.

Хетагуров їхав до Херсона залізницею й морем. По дорозі він зупинявся на станціях Волинська й Миколаєва. Поет болісно переживав розлуку з близькими та друзями. Ці настрої Коста виражені такими рядками:

Може, загину я в битві нерівній
 Десь у чужій стороні...
 Мрії оплач мої, матінко рідна,
 Поминки справ по мені.

Тільки б не плакала в горі за сином...
 Смерті, повір, не боюсь!
 Хоч і настане остання хвилина –
 Ворогу в битві помщусь!
 “Солдат”. Переклад З.Гончарука (С.44).

Прибувши 29 травня 1899 року до Херсона, Хетагуров зупинився в готелі. “Вікна мого номера, - свідчить Коста, - виходять на театральну площу – зовсім у центрі міста” (5, С.86). З перших днів заслання поета переслідували “справки, допроси, жандармов любезности” (Некрасов).

Спочатку Хетагуров мріяв переїхати до Одеси. З цією метою 3 червня 1899 року він надіслав прохання одеському градоначальнику. У своєму зверненні Коста мотивував причини свого переїзду тим, що в Одесі буде можливість заробляти на прожиття живописом і підправити морськими ваннами підірване здоров'я. Але поету-засланцю було відмовлено.

“Отже, - іронічно промовляв Коста своїм друзям 15 червня 1899 року, - Одеса моя тю-тю! Сьогодні одержав відповідь з канцелярії одеського градоначальника, що “ за наказом його сіятельства об'являється Константину Хетагурову, що клопотання його про дозвіл переїхати з Херсона на проживання в м. Одесу, як передчасне, визнано не підлягаючим задоволенню й залишено без наслідків”. Чому воно передчасне? – біс його знає!” (5, С.94 – 95).

За таких обставин у нього народжується бажання виїхати до Очакова, щоб менше бути на очах жандармів і підлікуватися. “Збираюсь до Очакова”, - пише він в одному з листів на батьківщину. А 26 червня 1899 року Коста повідомляє на Кавказ своїй знайомій Г.О.Цаліковій про свій переїзд до Очакова. У цьому листі є цікаві рядки, які свідчать, що Хетагуров полюбив лагідну природу України, особливо її надніпрянські краєвиди:

“Один сьогоднішній день чого вартий! – ділиться він своїми враженнями. – подорож з Херсона до Очакова була ще більш захоплюючою,

ніж з Миколаєва до Херсона... Я з 11 г(одини) вечора (відхід пароплава) і до 4 г(одини) ранку не міг покинути палубу... прегарна літня зоряна ніч химерно віддзеркалювалася спочатку широким Дніпром, потім лиманом і дзеркальною поверхнею неосяжного моря. Світанок, зірниця й схід сонця були сповнені невимовної величності” (5, С.99).

Прибувши до Очакова, Коста був зобов’язаний нанести візит спочатку своїм “приятелям”, як він іронічно іменує поліцію. Про це Хетагуров розповідав: “Застав лише помічника пристава, а сам пристав, щось подібне до опереточного Аякса, примусив чекати себе трохи не цілу годину. Прочитав він, як звичайно читають священники передамвону молитву, натискаючи на одне яке-небудь слово, а решту пробубнівши без найменшого натяку на людську мову, - моє прохідне свідоцтво, промовляючи виразно “забороняється йому”...

Потім він відкрив конверт з запискою херсонського поліцмейстера... “ну, так ось бачите... Адже тут особливе становище... Очаків – фортеця, і тут все підпорядковано коменданту... І тут піднаглядним жити не можна або в крайньому разі лише з дозволу коменданта... Але я людина не така – я ж не підум розповідати по місту, що до нас приїхав такий-то і такий-то... Живіть, звичайно... підшукайте собі квартиру і живіть” (5, С.100).

У пошуках місця для проживання Коста і потрапив на квартиру до сім’ї Данилових. І сталося це так: “Іду...іду...всі хати своєрідні, але чистенькі, - розповідає Хетагуров. - ...Дідусю! Діду...дідусю... – все голосніше кличу діда, який йшов по спуску до моря... Нарешті він обернувся...

- Чи не знаєте, хто б тут на літо здав квартиру ?.. – Він щось буркнув і махнув рукою в напрямку моря... Очевидно, хотів вказати мені, де море...Дійшов я до останньої хати – проста хатинка. От якби тут, - майнуло в моєму спеченому мозку... – Бачу – стоїть україночка біля дверей.

- Здрастуйте... Чи не знаєте – не здається тут де-небудь кімната на літо ?.. – “У нас ось з кімнати тільки-но “охвіцер” вибрався”. Подивився я хату, поговорив з україночкою і погодився на всі її умови, до того ж мені

місцевість сподобалася й місцевість не замінила... І я ... на місце проживання” (5, С.101-102).

З перших днів життя в Очакові Коста зацікавився побутом і звичаями рибалок. За убранням й інтер'єром це було типове рибальське житло кінця ХІХ ст. З тонким спостереженням етнографа і художника поет розповідає у листах до земляків про цю хату. В її описі багато теплоти й сердечності. Ось уривок з листа Хетагурова:

“Через низькі двері виступаєте у сіни, із них у ще нижчі двері виходите у дуже простору хату, яку займають господарі, з неї ведуть такі ж двері в мою кімнату. Має вона по підлозі 6; кроків в довжину і 5 з половиною в ширину; три вікна: два – на південь, на море, і одне – на захід, до таборів. Вікна з занавісками серпантинними, з рожевими і блакитними стрічками... на простінку між південними вікнами висить дзеркало з вишитим рушником, штучними квітами і картиною... На одному підвіконнику (хата з саману, і тому підвіконники широкі) складені мої чайні й столові сервізи з запасами чаю, цукру, свічок, сірників і чайного печива (!); на іншому – горщик з прекрасною рожевою квіткою й чудовою зеленню.

В кутку між південною та західною стіною великий трикутник з зв'язаною скатеркою, задрапованої від стелі серпанковими занавісками... на підвіконнику західного вікна ... два вазони квітів ... Куток між західною й північною частиною зайнятий дерев'яним ліжком... В кутку між північною стіною й східною за вхідними дверима вирізняється прибудова російської печі; челюсті її виходять у господарську половину. Карнизи печі розмальовані малюнками в українській манері” (5, С.102-103).

Очаківський період перебування Хетагурова в Україні був коротким, всього тридцять дев'ять днів (з 26 червня по 5 серпня 1899 року). Але він є хвилюючою сторінкою в житті осетинського поета.

Хата рибалки Йосипа Данилова була за кілька кроків від морського берега. У відчинені вікна раз у раз долітали шум могутніх хвиль і крики чайок. Це тут, на очаківському березі, над морем задумливі протяжні

рибальські пісні могли пробудити в Хетагурова спогади про дорогі серцю осетинські тужливі пісні, перекази, легенди, що вилилися потім в чудових творах.

Бувало, на квартирі Данилова між Коста і господарями зав'язувалася сердечна бесіда. Нерідко вона затягувалася до пізньої ночі. Можливо, тоді в Очакові народилася його славнозвісна поетична мініатюра:

Тут, побіля моря,
 З хвилями, ночами,
 Я ділився горем
 І слізьми, й печалю.
 Переклад В.Бровченка.

Особливо зворушливими були взаємовідносини між Хетагуровим і сім'єю Данилових. Господарі вважали квартиранта своєю рідною людиною. Більше всього до нього прив'язалися їхні діти. Коста сердечно ставився до малюків Йосипа Данилова. “Апоки що я не можу не додати до своїх похвал квартири, - писав він Г.О.Цаліковій, - що у моїй квартирі сім штук дітей, старшому – 9-й рік, передостанній лише почав ходити – ще не розмовляє, а молодший ще в колиці.

Ось з цією командою і доводилося жити під одним дахом – бешкетують тільки двоє молодших... Усім, за винятком найменшого, я вже роздав олівці й зошити. Найстарший сяк-так пише і читає, а решта вже навчилися писати “мама”, виключаючи, звичайно, найменшого “учня”, який це слово вимовляє поки що. На обриві ввечері співали хором “Как по морю”, а завтра куплю м'яч і будемо ще грати в гилки” (5, С.108).

Проста родина Йосипа Данилова морально допомогла сину Осетії. Коста, стомлений від переслідувань поліції і змучений хронічною хворобою, буквально на очах оживав і ставав бадьорим. Кліматичні умови і купання в

морі теж позитивно вплинули на Хетагурова. Вже на дев'ятий день свого перебування в Очакові він повідомляє:

“В Очакові прекрасно. Бути щодня біля моря, спостерігати з раннього ранку до пізнього вечора його різноманітні зміни і переливи, урочисту тишу чи якийсь тривожний рокіт, таємничу мову хвиль...човник, “шаланди” з вітрилами (“белеет парус одинокий”) “дубки”, пароплави... зірки, маяки, а тепер вже і місяць, що перетинає всю поверхню моря широкою смугою, зітканою мільярдами блискавок найрізноманітніших відтінків. І до цього всього купання... Морське купання! Ви не можете собі уявити, яка це насолода та як це корисно.

Я так поздоровішав за ці 9 днів, як став купатися, що ви б просто не намілювалися, коли б бачили. В грудях я стільки повітря почав вмщувати знову... Цього я не міг вже зробити з того часу, як зробили мені операцію. Нога теж міцніє, - ходжу дуже багато і навіть з дітьми бігаю наввипередки, граю в гилки (м'яча)... П'ю молоко... Їм борщ, маже цілу миску, і всіляку свіжу рибу: скумбрія, бичок, сардина, оселедець, камбала і т.д.” (5, С.116-117).

... І хоча минуло багато часу, як Хетагуров відбував заслання в Очакові, про співця далекої Осетії і його улюблені місця очаківці зберігають пам'ять. Л.Куліченко засвідчив: “Як колись, так і тепер тут сурово шумлять і б'ються в береги чорноморські хвилі. Вони раз у раз підкочуються до високої похмурої кручі, що нависає над самим морем, і , знесилені, відступають назад, розсипаючись дрібними краплинами.

А круча непохитно височить над розбурханою стихією. Такою її пам'ятають десятки років старожили Очакова. Ходять легенди, що колись часто можна було бачити на її вершині людину, яка стояла й задумливо вдивлялася в морську далечінь, де бігла довгою піщаною смугою Кірнбурська коса з руїнами стародавньої турецької фортеці, штурмом взятої запорозькими козаками отамана Головатого. Людина та була одягнена незвичайно: в чорну черкеску з газирями, смушеву шапку, а за плечима,

немов крила чайки, біліли, розвіваючись на вітрі, два кінці башлика. То був Коста Хетагуров, і таким він запам'ятався людям.

Там, де перебував на квартирі осетинський поет, до 1960 р. мешкав Федір Йосипович Данилов – син сучасника осетинського поета, Йосипа Данилова. Хоч тут за останні роки споруджено вже два будинки, де живуть зі своїми родинами син і зять Федора Йосиповича, старенька хата над обривом стоїть і досі. Два середніх вікна на море – це колишня кімната Хетагурова .

У зв'язку з сторіччям народження великого поета Осетії, яке відзначалося в жовтні 1959 року, мені довелося побувати в Очакові. Здалося, що в той день море особливо хвилювалося, доносилося рокотання хвиль і квиління чайок. Рибалка Федір Йосипович Данилов, з яким ми проходили улюблені місця Коста Хетагурова, зупинився. Поправивши картуза, він несподівано сказав і те, про що думав і я:

-А знаєте, душа у Коста була така ж неспокійна, як і сьогоднішнє море...

І в моїй уяві постав заміряний, гордий і завжди бентежний образ Хетагурова. Згадувалися його слова: "...Люблю людей без краю.." Таким постає Хетагуров і в спогадах Федора Йосиповича Данилова. Оскільки вони мають особливий інтерес, наводимо їх з деякими скороченнями в нашому записі. З дозволу Федора Йосиповича ці спогади були вперше надруковані в херсонській обласній газеті "Наддніпряньська правда" від 13 жовтня 1959 року під назвою "Наш дорогий Коста":

"Мій батько, Йосип Васильович Данилов, був бідним очаківським рибалкою. Наша родина складалася з дев'яти чоловік. Жили ми в хаті-мазанці, садиба виходила до моря й закінчувалася обривом. Одного разу, коли батько був на роботі, до нас зайшов незнайомий чоловік середнього зросту, чорнявий, з білим обличчям. На ньому був одяг, який не носять у нас, в Україні. Ми, діти, обступили його.

- Господине, - звернувся він до нашої матері, Марії Іванівни, - чи не можете ви найняти квартиру?

- Будьте ласкаві, у нас квартирував офіцер, а тепер вільна кімната. Та чи сподобається вона вам? Боюся, що мої діти турбуватимуть вас. Їх у нас семеро і нас двоє...

Незнайомий ласкаво посміхнувся:

- Я люблю дітей. Серед такої команди мені буде весело. Якщо не заперечуєте, приймайте мене десятим членом вашої сім'ї.

Так у нас з'явився десятий член сім'ї. Він сказав нам, щоб ми його називали дядею Коста. З того часу минуло шістдесят років. Багато чого забулося, але окремі моменти я і зараз пам'ятаю, бо хіба ж можна забути таку людину.

Пригадую, що з перших днів полюбив і дуже прив'язався до дядьки Коста. Мені тоді було дев'ять років. Ходив я на пошту за його газетами і листами, допомагав йому робити вирізки з газет. Разом з ним бігав на обрив, з якого на кілька кілометрів виднілося море.

- Федь, - серйозно запитував мене дядя Коста, - що то за "язик" на морі?

- Який язик! – вигукував я. – То ж коса!

Дядя Коста сміявся. Я, зрозумівши його жарт, теж сміявся. Але найбільше веселоців було тоді, коли він грав з нами у м'яча. У дяді Коста боліла нога, проте він не відставав від нас. Часто, оточивши його кільцем на обриві, ми співали пісень. Дядя Коста був ведучим, а ми на різні голоси за ним повторювали.

- Дивіться на отці хмари, що висять над морем, - звертався він до нас, - вони нагадують мені гори Осетії, де я народився. Там теж такі люди і такі діти і бідують так само, як і ви. Коли виростите, приїздіть до нас в гості. Ось тоді ми поспіваємо...

Дядя Коста був моїм першим учителем. Він всіх нас учив грамоті, купив всім нам олівці, зошити.

- Ти, Федь, вчись читати і писати, листа мені напишеш, - бува радив.

І хоч мало прожив він у нас, та навчив мене виводити літери. Ніколи не забуду і того, як дядя Коста ставився до моїх батьків. Вони теж полюбили його, завжди запрошували разом їсти. Моя мати зразу всю страву ставила на стіл: хліб, борщ, картоплю, рибу, огірки, помідори і налитий в тарілку оцет.

- Батечки! – вигукував наш квартирант. – У вас царський обід! Не знаю, з чого й починати.

- А ви, - втручався я, - спершу їжте борщ, картоплю, а потім рибу з огірками і помідорами. Тільки рибу змочуйте в оцеті, смачніше буде.”

... Але повернемося до нашої попередньої розповіді. Перебування Хетагурова в Очакові закінчилося. Вранці 6 серпня 1899 року він прибув до Херсона. Тут Коста і прожив до середини березня 1900 року, тобто до часу свого повернення на батьківщину.

Зразу ж після повернення до Херсона у Хетагурова склалися такі обставини, що він мусив шукати роботу. Як політично неблагонадійний, Коста не міг розраховувати на посаду урядовця. Почалися пошуки хоча б випадкових заробітків. Про це він писав у розпачі: “Коли здатна до діяльності й мисляча істота з допомогою найобурливішого насильства і свавілля позбавляється пануючими канібалами всякої можливості застосування розумових сил і енергії, то це ще гірше всяких тортур, в’язниць, і, можливо, гірше навіть смерті та шибениці... Всі дивляться на тебе тільки як на предмет експлуатації... Почуваєш себе якимсь бродячим собакою... За що таке насильство, така гідна подиву ганьба людських прав?!” (5, С.203).

Але Хетагуров не розгубився. Тоді його позиція багато в чому перегукувалася з позицією українського поета-засланця П.Грабовського, який у ці роки перебував на Далекій Півночі. “Можна б вирватися звідси, - писав П.Грабовський, - написавши прошеніє на тему “грех юности моя и неведення мого не помяни”, але такого прошенія я не можу написати і ніколи не напишу. Значить сиди і “нічогісінько не жди” (Лист від 31 березня 1898 р. до Б.Грінченка).

Можливість просити помилування була і в осетинського поета. Але він, подібно П.Грабовському, не захотів цього робити. Він виступає супроти конформізму, відкидаючи “дружні” поради примиритися: “Я тільки стою за правду й за правильне розв’язання конфлікту. У даному питанні я обізнаний глибше і ширше...” (5, С.204).

Виникає питання, звідки черпав силу й мужність Хетагуров? Чому він був таким непохитним у своїх переконаннях? Певним чином це пов’язано з його глибокою народною основою. В свою чергу він сам був дуже популярний в народі. В Україні він отримав звістку від друзів про те, що про нього на батьківщині вже складено пісню.

Це була народна пісня. Її поява засвідчила про славу Коста, про вияв співчуття до його становища з боку осетинського народу. Пісню склали чотири співці-осетини із села Тменикау в ті дні, коли Хетагуров страждав на засланні.

За спогадами одного з авторів цієї пісні Нагаєві Тібо, після проголошення заздраного слова в присутності великої кількості молоді “приступили до придумування мотиву цієї пісні. Кожен думав і наспівував тихесенько. А я поспробував її на скрипці, і, нарешті, людям сподобався один з мотивів. Один співав, інші підспівували під акомпанемент скрипки. Коли мотив був відшліфований, ми приступили до придумування слів пісні” .

В Україні Хетагуров у той час, звичайно, не міг бути настільки популярним, як в Осетії. Але й тут його сердечно приймали. Вже згадувалося, як доброзичливо поставилися до нього очаківські рибалки. Співчутливо віднеслися до поета-засланця й в Херсоні. “Люди вони дуже хороші”, - відгукувався про херсонців Коста. Друзі-українці організували для нього ряд замовлень на виготовлення картин і портретів, щоб цим полегшити його перебування на чужині.

В умовах заслання, звичайно, осетинський поет не міг виявити всі сили у громадській роботі. І все ж він регулярно отримував вісім газет (“Северный Кавказ”, “Казбек”, “Терские ведомости”, “Сезонный листок”, “Новости”, “С-

Петербургские ведомости”, “Юг” і “Одеський листок”), жваво цікавився внутрішніми й міжнародними подіями. Його голос звучав з України впевнено й твердо. Про це можна судити з виступу Косна на шпальтах херсонської газети “Юг” з відкритим листом до “Одеського листка”. Він обурювався, що ця газета тенденційно, з антисемітських позицій висвітлювала процес Дрейфуса. Цим самим Хетагуров приєднується до прогресивної громадськості світу.

Ще яскравішим прикладом політичної активності Хетагурова на засланні є його виступ проти англо-бурської війни. Коли 11 жовтня 1899 року англійські війська пішли війною проти південноафриканських республік Трансвааль і Оранжева, Коста виступив з осудом “бритта – жадного удава”. Засуджуючи загарбників, він із захопленням говорив про національно-визвольну боротьбу бурів. В одному з листів на батьківщину Коста пише: “Хай живуть бури!”, а в грудні 1899 року з’являється його палка поезія “Віті”.

Хай бритта – жадного удава
 Розчавить бур за свій Трансвааль, -
 Непереможним бурам слава!
 Ура ! – а бритта нам не жаль.
 Переклад О.Іванченка (195).

Хетагуров намагався також налагодити зв’язки з місцевим театром, вистави якого він відвідував. Якраз в цей час в Херсоні гастролювала російська трупа. В її складі були такі відомі актори свого часу, як В.П.Далматов і В.Н.Давидов. В свою чергу антрепренер театру готував на бенефіс своєї дружини п’єсу Коста “Дуня”. Сам письменник розповідав про це : “Антрепренер, - пише він Г.О.Ціалковій 14 листопада 1899 року, - бере мою “Дуню” поставити на бенефіс своєї дружини. Трупа дуже порядна,

збори постійно повні і по цьому можна буде міркувати, наскільки “Дуня” придатна до сцени” (5, С.229). Режисуру цієї вистави Хетагуров брав на себе.

На засланні поет продовжував займатися літературною творчістю. При цьому він творив “за велінням серця”. “Я ніколи своїм словом не торгував, - пише Коста, - ніколи ні за один рядок не одержував грошей... І пишу не для того, щоб писати й друкувати, тому що і багато інших так роблять. Ні! Ні лаврів такого писання мені не потрібно, ні користі від нього... Я пишу те, що я вже не можу втримати в своєму зраненому серці, і якщо за настійною вимогою “друзів” я поступаюся і повіряю їм ці думи, то вимагаю від них, щоб вони, якщо навіть не розуміють, не поділяють мої почуття, ставилися до їхнього викладення з благородною ввічливістю, не переробляли б його на свій смак і в такому вигляді не видавали за мій твір” (5, С.144).

Як свідчить сам Хетагуров, на засланні він “дуже багато підправив, закінчив і обдумав” у раніше створених поезіях. Одночасно поет написав в Херсоні й Очакові ряд нових творів. Серед них відомі вірші, як “Тут, побіля моря”, “Докір”, “Віті”, “Що це?”, “Від чого”, “Під новий рік”, “У вирішальну хвилину”. Їхня поява зумовлена різними життєвими причинами.

У період заслання Хетагуров не раз задумувався не тільки над сучасною долею Осетії. Його цікавила також її історія, минуле. В Україні в нього народилася думка написати поеми “Плакуча скеля” і “Хетаг”, які не були закінчені. З приводу появи першого з цих творів, що має підзаголовок “Осетинська легенда”, Коста розповідає у вступній частині до нього:

Пишу ізнов, та ви признання
 Не ждіте, друзі, в дні гіркі.
 Від вас далеко час вигнання
 Повзе ліниво, як віки.
 Навіщо тугою розлуки
 Тривожить вас і турбують?
 Хіба не краще в мить розпуки

Оцю легенду прочитать?

Переклад П.Дорошка (С.214)

Існує дві точки зору щодо витоків поеми “Плакуча скеля”. Сам Коста засвідчив, що легенду, яку використано в творі, йому “давно, в дитячі роки, тихо...оповів ... пастух”. Інакше думає Н.Джусойти. Він вважає, що така заява поета є лише “ поетичним прийом, розрахований на те, щоб надати оповіді вірогідності” . Насправді ж , наголошує вчений, Коста тільки переосмислив гірську легенду “Плакуча скеля”, записану й оброблену Євровим наприкінці ХІХ ст. (публікація в газеті “Северный Кавказ”, 22 квітня 1891 року).

Однак, гадаємо, судження Коста про джерела поеми є точнішими. У цьому неважко переконатися, коли порівняти принципово відмінну історичну концепцію Єврова й Хетагурова. До речі, це визнавав і сам Н.Джусойти. те, підкреслює він, що Євров подає як позитивне (прагнення до патріархально-родових порядків, образ Куденета), Хетагуров різко засуджує й висміює.

Гадаємо, що Коста, художньо осмислює в поемі “Плакуча скала” події приєднання Кавказу до Росії (друга половина ХVІІІ ст.), піднявся до високого рівня осмислення драматизму становлення національних взаємин. У даному випадку його твір концептуально перегукується з поемою Т.Шевченка “Гайдамаки”. Мають рацію ті вчені, які твердять, що у “Плакучій скалі” Хетагуров, відтворюючи події недавнього минулого, переслідував мету поновити мотив нарських оповідей про неможливість поєднання життя й рабства. Цим самим він, подібно до Шевченка в поемі “Гайдамаки”, зміцнював бойовий дух своїх сучасників, які вели боротьбу з російськими колонізаторами в ім’я соціального й національного визволення Осетії.

І справді, для сучасників поета міг стати прикладом героїчний поступ боротьби предків з іноземними поневолювачами. У поемі “Плакуча скеля” особливе національне значення має те місце, де емоційно показана

підготовка осетин до оборони свого рідного краю. На вершинах гір зводилися бойові вежі та одностайно було вирішено:

Що краще вільним всім народом
Умерти, ніж кривавим потом
Рабами деспоту служити.
Переклад П.Дорошка (С.218)

Приблизно так же задумана Хетагуровим і незавершена поема “Хетаг”. У ній автор опоетизовує героїчну боротьбу захисників батьківщини з прийшлим ворогом. На цей раз головним героєм виступає син кабардинського князя Хетаг. Разом з двома братами він відзначився в боротьбі з іноземними військами Мамає. У дусі народного епосу поет показує героя на полі битви. Щоб возвеличити його ратний подвиг і кмітливість, автор порівнює Хетага з блискавкою. Таке гіперболічне порівняння цілком виправдане і співзвучне з художніми прийомами народнопоетичних творів про витязів-горців. Сам же образ Хетага був для земляків Коста зразком поведінки в боротьбі за національну незалежність і людську гідність.

З України Хетагуров повернувся на батьківщину, щоб знову бути в передових рядах борців проти російських сатрапів і гноблення осетинського народу. Будучи сумлінням своєї нації, її пророком і співцем, він прагнув допомогти землякам у їхніх пошуках світла, правди, справедливості й шляхів досягнення цього. Під впливом цих прагнень Коста пише поезію “У вирішальну хвилину”, яка становить собою програму дій після заслання:

Я не вартий кохань, не достойний любить

Мене кличе вітчизна до бою.
 Як її ворогів я не зможу розбити, -
 Не зустрійтесь нам більше з тобою.
 Переклад Філенка (С.158).

Після заслання Коста найактивніше виступає в жанрі публіцистики. Досить сказати, що він у різних газетах краю друкує майже щоденно статті, відгуки, нариси й есе. Як правило, в них письменник порушує політичні, економічні й культурні теми. В статтях все частіше піднімається питання становлення капіталістичних взаємин в Осетії.

З цього погляду особливо характерна стаття Хетагурова, що опублікована під рубрикою “Владикавказ” (газ. “Северный Кавказ”, 1901, № 47) з підписом Нарон. Будучи бойовою за своїм тоном, вона таврує шахраїв, які шляхом підкупу, шантажу й обману відбирають під рудники останні клапті землі у горців. Тут можна пригадати й осуд І.Франка схожій ситуації в західній Україні під час “нафтового буму”. Сатиричним тоном Коста висміює хижацькі дії шукачів наживи: “Тисячі “скарбошукачів”, - пише він, - бродять, як легендарний осетинський герой Бесо, по гірських хрущобах і риють у диких скелях... Вся Алагірська розщілина до Мамісонського перевалу вже розграбована... У населення відбирають усі ліси, якими воно користувалося...” (4, С.239, 240, 241).

Публіцистичні виступи Хетагурова відзначалися політичною гостротою й різноманітністю тематикою. У цьому жанрі письменник виявив особливу активність, коли у середині березня 1901 року з П'ятигорська переїхав до Ставрополя, став знову постійним співробітником редакції газети “Северный Кавказ”. Не випадково за ним посилювався нагляд місцевої влади. “Газета “Северный Кавказ”, - йдеться в таємному донесенні терського жандармського управління, - має співробітниками майже винятково осіб політично неблагонадійних... вся ця неблагонадійна кліка і в минулому році хотіла домогтися дозволу цензури допускати до друку збуджуючі заворушення статті...” (5, С.470).

Незважаючи на тиск влади, Хетагуров відстоював свої переконання. Позицію борця він відстоював і в поетичних творах цих років (“Передчуття”, “Під новий рік”, “Нічліг”, “Заповіт” тощо). Звичайно, кожен з цих віршів має свій задум і по-різному виражає душевний стан ліричного героя. Але узагальнюючим мотивом виступає очікування змін. Він виявив майстерність у створенні політичної лірики, в кожному рядку якої простежується намагання емоційно подати “зорю нову”:

Чим довша людям ніч здається,
 Чорніша тінь, густіша тьма, -
 Тим сонце яскравіше сміється;
 Світліший день... Тужить дарма!

Нехай тяжкі були страждання
 В минулім, - та зоря нова
 Дає тим більше сподівання
 І віри в сонячні дива.
 Переклад М.Терещенка (С.184)

У цей період Хетагуров приділяє значну увагу громадсько-культурній роботі. Так, ще в П'ятигорську відбувається вечір на користь Товариства поширення освіти і технічної інформації серед горців Терської області. На цьому вечорі вперше здійснилася силами аматорів при підтримці Хетагурова вистава його п'єси “Дуня”. Це була і справді відрадна подія в культурному житті п'ятигорців, яка дістала розголос по всьому Кавказу.

Коли Хетагуров приїхав до Владикавказу, він з новою енергією виявив інтерес до малювання. Тепер, ще більше ніж раніше, особливо часто з'являються його оголошення про прийом замовлень з портретного й декоративного живопису. У цей час художник створив, говорячи його словами, ряд етюдів. Це – “В осетинській саклі”, “Природний міст у

верхів'ях Кубані”, “Перевал Факіра” та ін. Крім цього, 9 грудня 1901 року Коста подарував Ганні Яківні Поповій її портрет, виконаний маслом на полотні.

Хетагуров був настільки захоплений громадською й творчою роботою, що не відчував втоми і наближення трагічного кінця. “Здоров'я моє в найквітучішому стані, - писав він 7 березня 1902 року, - стегно ніби-то ніколи і не боліло” (5, С.271). З великим захопленням Коста керує загальнодоступними уроками живопису і малювання в жіночій прогімназії та майже одночасно відкриває “виставку своїх художніх творів” (“Казбек”, 1903, № 1564)...

Та раптом влітку 1903 року здоров'я поета різко погіршало. Почалися довгі, майже трьохлітні тяжкі муки поета. Про це детальніше розповідає його сестра Ольга Леванівна Кайтмазова-Хетагурова у листі від 1005 року до осетинського культурного діяча Гіга Дахова, який через три роки після смерті письменника видасть книгу “Коста Хетагуров. Критико-біографический почерк. Стихотворения. Письма и воспоминания. Документы к биографии. Портреты.” (Ростов-на-Дону, 1909).

З листа Ольги Леванівни довідуємося, що вже у грудні 1903 року тяжко хворого Коста з Владикавказу було перевезено до неї у поселення Георгієвське-Осетинське Кубанської області. Через два роки у згаданому листі вона писала: “Про Коста тепер можна вже сказати, що він загинув остаточно. Людина у ньому померла, майже померла... Його жахлива хвороба чинить свою безжальну справу руйнування. А я і до останньої хвилини в глибині душі все сподівалася, що, можливо, станеться чудо, що, можливо, спокійне життя, добре харчування, повітря, сонце зміцнять нерви братові і хоча б трохи викличуть до життя його мозок.

О горе! Даремно! Треба побачити це доросле безпорадне дитя, у якого трясуться руки, дрижать м'язи. Треба проникнути у його великі очі, які втратили свій глибокий зміст, але такі, що дивляться довірливо, лагідно, та запитально, мовби бажають щось зрозуміти, пригадати... Бідолаха Коста,

бідолаха, сердечний, який так рано гине! Все життя він прагнув волі... Гірше всього те, що у Коста зовсім не працюють ноги, і він не може ходити. Розмовляє теж вже погано, так що я більше вгадую його. Досить ясно вітає всіх тільки однією фразою: “Брати мої! Живіте, люблячи один одного”. З нею на устах він, очевидно, і помре...

Які в мене плани стосовно Коста?.. Коста потрібний тепер... лікарський догляд... Я хотіла переїхати до Владикавказу й жити там на квартирі, але Джанаєв-фотограф – повірений у справах Коста відрадив, говорячи, що там жити дорога, а тепер і клопітливо. Тоді я вирішила влаштувати Коста в лікарню як звичайного хворого, і лікар Туганов, до якого я звернулася, подяка йому, справу влаштував, але Коста поселили б у загальній палаті. Це було б незручно з багатьох причин, про які я писала Туганову. Відповідь поки що не одержала, на цьому справа поки що і зупинилася. (Відповідь одержана: “Косту влаштувати не можна в лікарні”).

Чи багато у нас ще грошей? Готівкою мало, вистачить лише на кілька місяців, але є будинок, який можна продати... Потім можна видати “Ірон фандир”. Одне слово, на життя Коста вистачить... Слід давно надрукувати “Ірон фандир”, та немає кому вести справу. Було б добре випустити 5000 книжок, з портретом Коста, без біографії. Друкувати треба обов’язково за рукописом самого Коста, точно її дотримуватись. У першому виданні брат виявив багато помилок і був незадоволений. виправлений самим Коста примірник і рукопис у мене, на привеликий жаль, хтось викрав, але рукопис з ненадрукованими ще навіть його віршами є у Цалікових. Вони навіть в минулому році вже переписали вірші Коста, але коли довідалися, що справу поведе Гаппо (Гаппо Баєв сучасник Хетагурова, культурний діяч, після більшовицького перевороту емігрував – ред.), категорично відмовилися передавати зошит... книги можна розіслати по осетинським школам і попросити вчителів та приватних осіб взяти на себе продаж (їх). Книг майже вже нема, і продаж пішла б швидко. Видання коштуватиме 300 крб. Або біля цього... Та де дістати ці 300 крб.?

Взагалі необхідно привести до порядку всі справи Коста. Наприклад, "Ірон фандир". Постійним бажанням Коста було залишити "Ірон фандир" осетинам, для їхньої освіти. Це також і моє щире побажання... Слід би також розібрати папери Коста, дещо вибрати, інше знищити. Треба придумати, що робити з його речами - картинами, альбомами, кинджалом, поясом, рушницею, шашками і ін. Отже, необхідно влаштувати Коста самого, влаштувати його справи і видати "Ірон фандир"... (5, С.483-485).

Але невдовзі о 17-й годині 19 березня 1906 року за старим стилем (1 квітня - за новим) у поселені Георгієвське-Осетинське на Кубані перестало битися серце Хетагурова. Згодом останки поета було перевезено і 29 березня за старим стилем поховано у Владикавказі.

Підрозділ 2.ЄДНІСТЬ ОДНОДУМЦІВ - ЗАПОРУКА ЇХНЬОГО ПОСТУПУ ДО СВОБОДИ

...А я тихо

Богу помолюся,

Щоб усі слов'яни стали

Добрими братами

Т.Шевченко. Єретик.

Врозбрід усі ми безсилі, слабкі ще,

Дружно ж як взятись - схитнеться й гора!

К.Хетагуров. На новий 1892 рік.

В історію осетинської й світової літератури Коста Хетагуров увійшов як непересічна особистість. Він ввібрав у себе кращі людські якості, національний і загальнолюдський духовний досвід та щедро збагатив їх. Національна ідея становить основний пафос його багатовимірної громадської й творчої діяльності. У той час вона активно впливала на

формування осетинської нації, національної самосвідомості осетин. У художній практиці Коста національний дух виражався по-різному. Наприклад, якщо брати до уваги його збірку "Ірон фандир" ("Осетинська ліра"), то буквально більшість її творів випромінює ідею незнищенності національного ідеалу народу Осетії, самобутності його мови, культури.

Якось Г.Клочек писав, що у творчості Т.Шевченка широко й глибоко осмислювалась "тема національної зради, яку ще можна трактували як тему малоросійства" . Важливо, що з цього питання К.Хетагуров виступає як одноступенець українського побратима. Так, у поезії "Прислужник" він відкритим текстом гнівно висміює осетинських перевертнів, національних зрадників:

Прислужник - провісник брехні, -
Загибель наша і ганьба (С. 48).

Несхибно дотримуючись національної ідеї, Хетагуров одночасно дбав про національну доцільність солідаризуватись з іншими народами під час поступу за національну незалежність Осетії. Звідси є потреба зупинитися на роздумах осетинського пророка про доцільність спілкування в ім'я свободи з росіянами, українцями і грузинами, політичний і культурний досвід яких значною мірою сприяв сформувати його національну особистість. Своє розуміння потреби спільноти для досягнення незалежності Осетії Коста висловив у вірші "На новий 1892 рік":

Вроздріб усі ми безсилі, слабі ще,
Дружно ж як взятись - схитнеться й гора!..
З вірою цею й надією - вище
Келих !
За братський союз наш...Ура!
Переклад І.Цитовича (С.206)

Не важко помітити, що перед нами типовий вірш-заклик, у якому не завжди на користь художності виразно соціологізується поетична думка. Цій поезії властива закличність, ораторська тональність, ясність і чіткість рими. Певною мірою тут виправданим є включення до потоку асоціації й політичної лексики типу "братський союз наш". Адже за її допомогою поет впевнено висловив глибоку віру в те, що від спільних зусиль патріотів "схитнеться й гора" - самодержавство. Так Коста міцно утвердився в колі однодумців з національною ідеєю.

Принагідно вже говорилося, то формування Хетагурова як поета і громадського діяча проходило не лише на національному осетинському ґрунті, а й на основі російської й української естетичної думки. Будучи зрілим і самобутнім мислителем, Коста гідно продовжив традиції її представників за нових обставин на межі кінця XIX - поч. XX ст. За спостереженням Н.Джусойти, він був діячем загальноросійського масштабу як за розмахом, глибиною і широтою своєї думки, так і за силою свого обдарування. Навіть у його особистому оточенні ми знаходимо людей найрізноманітніших національностей: осетин, кабардинців, інгушів, карачаївців, чеченців, грузин, вірмен, росіян, українців, євреїв і інших .

Звідси закономірним було те, що Хетагуров розглядав патріотизм як гарячу любов до рідного краю і глибоку повагу до інших національностей. На цій основі виникає у нього заклик до єднання народів, до поступу їх "за братерство, волю і народ" ("Під Новий рік"). У даному разі Коста виявляє солідарність з роздумами на цю тему М.Добролюбова: "Справжній патріотизм, як частина вияву любові до людства, - наголошував російський критик, - не уживається з неприязню до окремих народностей" .

Цікаво, на що вже звернули увагу вчені, є підстави говорити і про типологічні зв'язки між поетичними творами М.Добролюбова та К.Хетагурова, Скажімо. 1894 року осетинський поет написав тривожно-

схвильований вірш "Другу". Остання його строфа звучить як своєрідний заповіт.

Друг, тепер я умираю,-
 Ты не плачь й не жалеј!
 Всю любов души моеј
 Передай родному краю,-
 Все, что я сберег для ней... (2, С. 96).

При читанні цих патріотичних рядків Хетагурова невільно згадуються майже подібні задушевні слова Добролюбова про рідний край з його заповіту "Милый друг, я умираю". Ці патріотичні слова, які опікають душу і серце, з'явилися рівно на тридцять років раніше:

Милый друг, я умираю
 Оттого, что был я честен;
 Но зато родному краю
 Верно буду я известен.
 Милый друг, я умираю.
 Но спокоен я душою...
 И тебя благословляю:
 Шествуй тою же стезою .

Важливо, що Хетагуров, розвиваючи традиції мислителів і митців слова, сформулював свої погляди на народ як основну опору визвольного руху. Причому він говорив не взагалі про народ, а саме про "народ в ярмі, люд темний та голодний" ("Поглянь!"). З цього видно, що Коста вказував на необхідність національного й соціального визволення.

Ми далекі ставити знак рівності між Хетагуровим і його однодумцями інших національностей. Адже кожен з них залишив свої неповторні суспільні та естетичні цінності. Проте у їхній політичній і художній концепціях є

чимало спільного. Для прикладу зупинимося на поемі Хетагурова "Перед судом". Основна її думка полягає в тому, що жорстокі суспільно-економічні умови життя вкрали щастя у Ескі, довели чесну й благородну людину до тяжкого злочину, зробили з нього вбивцю. З твору довідуємось, що в дитинстві його цькували, над ним знущалися. Коли Ескі став юнаком, покохав дівчину Задіну, їх розлучили. Він не витримав цієї образи і вбив кривдника, став месником-розбійником. Щось майже подібне маємо у раніш написаних п'єсах Островського "Гроза", І. Франка "Украдене щастя" та романі Панаґаса Мирного "Хіба ревуть воли, як ясла повні?" Адже при всій різниці конкретних життєвих ситуацій, в які потрапляють Ескі, Катерина, Анна й Чіпка, фактично не важко уловити спільну причину відмінних трагедій.

Погодимося з думкою тих учених, які вважають, що Коста, як раніше російські та українські письменники, не виправдовує розбійницьких методів протесту, до яких вдався Ескі. Але тут головне полягає у тому, що вчинок бідного горця - не стільки вина його, скільки біда; зло не в самій людині, а поза нею, в несправедливому соціальному ладі. Осетинський поет, взявши факти з місцевого життя, показує глибоку суперечність між людською особистістю і гноблячим її суспільним середовищем. Такі його концептуальні принципи співпадають з творчими засадами російських та українських письменників.

Дозволимо собі ще зупинитись і на думках Добролюбова, висловлених у статті "Темне царство". Відомо, що він запитував: від чого походять злочини? Від того, - сам відповідав, - що всякий злочин не є наслідок вдачі людини, а наслідок ненормального становища, в яке вона поставлена суспільством, і чим ця ненормальність сильніша, там частіше роблять злочини навіть особи порядні, тим менше обдуманості і систематичності й більше випадковостей, майже несвідомості, в злочині.

Знаходячись в Осетії, Хетагуров "кипів відвагою громадянина". Це виявилось і в його активній критиці засобами художнього слова царських

чиновників та національних зрадників. Маємо на увазі насамперед такі його твори, як "Друзям-приятелям" і "Кому живеться весело". У першому з них Коста гнівно таврує кривдників, їх пожадливість й аморальність:

З життя ви зробили забаву,
Гидуєте чесним трудом,
Міняючи совість на славу.
Насильство звете ви судом.
"Друзям-приятелям..." Переклад І. Цитовича (С.188)

На перший погляд може здатися, що Коста у поемі "Кому живеться весело" буквально наслідує російського поета, автора твору "Кому на Русі жити добре". Це підкреслює і сам Хетагуров, у підзаголовку до твору зазначаючи "Подражание Н.А.Некрасову". Як російський поет прагнув засудити поневолювачів трудящих Росії, так і автор поеми "Кому живеться весело" мав намір на матеріалі Кавказу висміяти горезвісних "вигнаних чиновників". Цю братію поет змалював у виразно викривальному плані, виявивши своє обдарування в сатиричному жанрі:

В каком году – рассчитывай,
В какой земле -угадывай”,
На городском бульварчике
Сошлись под вечерок
Семь выгнанных чиновников,
Отчисленных начальников,
Правителей, грабителей
Народной нищеты... (3, С.65)

Будучи близьким з Некрасовим в принциповій оцінці вад і моральних потвор тогочасної соціальної дійсності, Хетагуров не обмежувався

"наслідуванням". Він виявив оригінальність і дотепність у виборі таких імен семи "вигнаних чиновників". прототипи яких легко відгадувались сучасними читачами. Наприклад, під іменем Голубятнікова не важко пізнати кривдника горців полковника, начальника Владикавказького округу Д.К.Голубова. Людоєдов асоціюється з мракобісом генерал-лейтенантом, начальником Терської області С.В.Кахановим. В особі Лизоблюдова передано живі прикмети лицеміра Є.Д. Максимова - представників зрадливої преси.

На думку вчених, у композиції поеми "Кому живеться весело" ці сатиричні персонажі відіграють провідну роль. Їх образи несуть у собі основний ідейно-естетичний зміст твору - викриття суспільно-політичного й адміністративного ладу Росії. Тому, природно, автор дає їм розгорнуту характеристику. Працюючи над сатиричним портретом. Коста прагне знайти виразний штрих в особі персонажа, несподіване порівняння і гіперболу. Він охоче повторює декілька разів характерну деталь, уважно стежить за очима героя, у яких відображається вся гама почуттів – гнів, подив, бездумне захоплення .

Він також написав кілька "літературних портретів" російських майстрів художнього слова. Такий жанр Хетагуров вперше ввів в осетинську літературу. Причому, як правило, він вважає, що російські літературні генії є - пророки, мислителі, просвітителі (Пам'яті О.С. Грибоедова"). Характерно, що у створенні таких "літературних портретів" Коста виявив майстерність поєднувати високий одичний стиль з живим реалістичним малюнком образу. Звичайно, поет опирається на умовній традиції цього жанру. Однак талановито наповнює їх новим змістом, багатогранністю інтонацій, яскравістю емоційних фарб. Засобом монологу він палко проголошує свої естетичні ідеали, натхненно звертається до рідної батьківщини, на-роду . Зі сторінок цих од постають, мов живі, його улюблені російські письменники, традиції яких за нових обставин з честю продовжує Коста на осетинській землі.

Майстерно використовуючи ораторсько-публіцистичні інтонації, Коста в поезії "Перед пам'ятником М.Ю.Лермонтову" зворушливо говорить, що образ поета вічно житиме в серцях російського і кавказьких народів. Він - "пророк довгожданої волі", тому в міжгір'ях Кавказу "будуть жити завжди його ліри могутні акорди". Як бойовий клич, звучать такі рядки вірша:

Будь готовим у бій ти научишся з ним
 За велике, за праведне діло.
 Переклад І.Гончаренка (С.126)

У віршах "Пам'яті О.М.Островського" і "Пам'яті О.М.Плещеева" Хетагуров висловлює своє розуміння краси подвигу й обов'язку. Так, великий драматург безсмертний тим, що "не залишив нерівного він бою". Звертаючись до сучасників, Коста закликає їх помножити подвиг російського поета, петрашевця Плещеева:

Йому не треба сліз. Лиш те священне діло,
 Якому він життя й любов свою віддав,
 Хай не помре в тобі. Ставай під прапор сміло,
 І віддано борись, як він заповідав.
 Переклад Ф. Скляра (С.140).

На думку Тихонова, досить прочитати підряд усі згадані вірші, які присвятив Коста славній плеяді видатних російських діячів культури, щоб побачити, якими близькими і рідними були для нього ці могутні таланти, як пов'язаний він з ними великими внутрішніми почуттями. У російській поезії Хетагуров почув багато того, що сприйнялось, як дуже близьке, починаючи зі ставлення до жінки і кінчаючи думою про майбутнє свого

народу. Недарма поема "Кому живеться, весело" іде по шляху, що його проклав Некрасов .

Такий внутрішній зв'язок Хетагурова з російською літературою стане ще більш очевидним, коли продовжити розмову на цю тему. Вчені вже звернули увагу на органічний зв'язок його творчості з кращими традиціями російської культури . Проте є необхідність зупинитись на деяких гранях цієї теми, використавши і спостереження попередників про зносини Коста з російськими митцями слова.

На нашу думку, більше всього досліджено питання про ставлення Коста до Пушкіна. Ще 1939 року в статті "Пушкін в осетинській літературі" В.Кулаєв один з перших оцінив переклад осетинського поета пушкінського твору "Ворон до ворона летить" . Характерно, що кінець оригіналу Коста замінив стосовно до національних умов життя горців. В.Кулаєв також торкається проблеми поетичного впливу Пушкіна на поему Коста "Фатіма". Правда, вирішує її дуже ескізно.

Х.Ардасенов і А.Гулуєв, значно ґрунтовніше висвітливши цю проблему у праці "Пушкін і осетинська література", гадають, що пушкінське художнє осмислення кавказької тема певною мірою було повчальним для Хетагурова. На їхню думку, осетинський поет застосував у специфічно національних умовах пушкінські методи реалізму, по-пушкінськи звернувся до вивчення осетинської народної мови, фольклору і утвердження національного ідеалу.

У статті "Пушкін і Коста" В.Корзун вважав, що Хетагуров читав всі твори основоположника російської поезії, в яких зображено життя кавказьких і російських народів. Простежив зав'язок ранньої поеми Коста "Горище" з "Мідним вершником" Пушкіна. Вчений, однак, помилявся, коли твердив, ніби-то вже під час петербурзького періоду осетинський поет "робив сміливі висновки революційного характеру" .

Оригінальні спостереження Н.Джусойти, висловлені ним у роботі "Російські письменники в оцінці Коста Хетагурова". Дослідник переконливо

доводить, що вірш осетинського поета "При-віт" ("Салам") присвячений Пушкіну і перегукується з поезією останнього "Пам'ятник". Головне, що засвоїв Коста з творів Пушкіна і Лермонтова про Кавказ, - наголошує Н.Джусойти вже в іншій праці, - це "спільний підхід до зображення життя, побу-ту, національного характеру горців, до зображення природи Кав-казу"

Значно розширює рамки даної теми і залучає ряд нових кон-кретних прикладів Л.Семенов у статті "Коста і О.С.Пушкін" . Він припускає, що Хетагуров читав поезії Пушкіна ще в Ставропо-льській гімназії. Майбутній осетинський поет міг познайомитись з його творами. Коста, очевидно, в ставрополь-ській міській бібліотеці довідався і про близькі стосунки Пуш-кіна з декабристами, про його негативне ставлення до Миколи Першого, про його перебування на Кавказі, про трагічну смерть великого поета і відгук на неї молодого Лермонтова.

Якщо не в той же період, то в наступні роки Хетагуров, певно, читав "Кавказький бранець", "Бахчисарайський фонтан" і "Подорожі в Арзрум". Видно, що в останньому творі описува-лося відвідування Пушкіним Північної Осетії. Л.Семенов гадає, що Коста повинні були глибоко схвилювати деталі про зустріч російського поета у Владикавказькій фортеці з бідними жінками-осетинками, які несли їжу члену їхньої сім'ї, що був ув'язне-ний. Під час відвідування осетинського поселення на околиці фортеці Пушкін спостерігав обряд поховання. Очевидно, під враженням цього написав поему про Тазіта. Той же обряд поховання піз-ніше привернув увагу самого Хетагурова, який створив чудовий твір "На цвинтарі".

Для Коста, указують учені, імена Пушкіна і Лермонтова були дуже авторитетними. Він називав їх "нашими славетними пое-тами" (4, С. 184), які оспівали Кавказ. Наприклад, у Пушкіна є на кавказьку тему ряд творів, у яких змальовано образ горян-ки. Цей образ деякою мірою рідня хетагурівській Фатіма. Риси подібності у таких образах пояснюються насамперед близькістю в авторів концепції людини, спільністю

гуманістичного захисту знедоленої горянки. Звичайно, талант Коста не дозволяє йому бути епігоном. Взяти, наприклад, вірш "На смерть горянки", який вважається одним з кращих на цю тему,

Читаючи скорботну поезію "На смерть горянки", бачиш все хетагурівське: і задум, і життєвий матеріал, і манеру письма. Та як по-пушкінськи масштабно підноситься ідея гуманізму, ідея захисту жінки-осетанки, що передчасно загинула від жорстокої дійсності. Насамперед відчуваєш результат дії на Коста національних життєвих явищ, процесу зростання самосвідомості осетинського народу.

Не ридайте над нею в журбі, -
 Хоч вона передчасно в труні, -
 Голод, злидні й тяжкі скорботи
 Ще з колиски - знайомі її...
 Добре вмерти в такі її роки!
 То дарма, що вона молода...
 Їй, крім рабства й тяжкого труда,
 Ні хвилиночки волі. нітрохи
 Не дало б осоружне життя...
 Добре вмерти в такі її роки!
 Переклад М. Грудинцької (С.129)

Певного мірою має рацію Л.Семенов, коли твердить, що Коста продовжував пушкінську традицію в осетинській літературі. Зокрема, він ввів у рідну літературу жанр ліро-епічної поеми ("Фатіма", "Перед судом", "Плакуча скеля"). У цих творах Хетагуров застосував чотиристопний ямб, з чоло-вічою і жіночою римою, як у Пушкіна в "Кавказькому бранці". В поемі "Фатіма" Коста вводить "Присвяту", у Пушкіна вона написана вільним ямбом, а у Хетагурова – анапестом. У текст обох поем влітаються ліричні

пісні, широко використовується діалог. І разом з тим - це різні твори, які належать різним творчим індивідуальностям.

На основі таких спостережень робляться висновки, що у формуванні і розвитку поетичної діяльності Коста, у виробленні в нього естетичних уподобань Пушкін відіграв певну роль. Для Хетагурова були близькими і зрозумілими політичні та естетичні ідеали Пушкіна, його ставлення до самодержавства, до вищих кіл суспільства, до закріпачення російського народу, до передової інтелігенції, до побуту й культури різних народів тогочасної Росії. Звичайно, це - лише одне з тих багатьох дійових джерел, з яких щедро черпав снагу осетинський поет для створення своїх оригінальних витворів.

Певна річ, заслуговують позитивної оцінки кращі грані спостережень, згаданих учених над зв'язками Хетагурова з пушкінською художньою спадщиною. Однак тоді поширена сумнозвісна теорія "впливості", як правило, обмежувала їх констатацією лише часткових співзвучностей у творах російського та осетинського поетів, не орієнтувала їх на розкриття конкретної естетичної суті впливу першого на другого. Тим часом, справедливо вказує Г.Ломідзе, "взаємодія літератур не обмежується і не може обмежитися простим художнім обміном цінностей. Вона передбачає створення нових художніх багатств, вироблення нової якості, вихід на нову вершину". Одні слова, ще чекає на спеціальне дослідження проблема естетичних результатів зв'язків Пушкіна та Хетагурова. Адже запозичення у великого попередника не глушило творчої індивідуальності Коста, а, навпаки, сприяло виробленню у нього творчої оригінальності й самобутності. Це проявлялось у задумі, ідейно-тематичному спрямуванні, сюжетній побудові й образно-стильовій системі творів.

У другій половині XIX - початку XX ст., коли розгорнув свою діяльність Хетагуров, не було жодного відомого російського письменника, якого не знав би цей осетинський поет. Як правило, Коста свідомо і настійно прагнув засвоїти ідейні та естетичні завоювання російського реалізму,

художні здобутки поетів, прозаїків і драматургів, щоб прискорити процес розвитку своєї національної осетинської літератури.

Гадаємо, що цілком закономірним було захоплення Коста творчістю відомого російського письменника О.Островського. Вчені припускають, що осетинського поета полонила глибина і різноманітність його драматургії, його погляди на театральне мистецтво, яке повинне служити широким масам, його чуле ставлення до знедоленої російської жінки, його реалізм і оптимізм, його майстерність у передачі тонкості і влучності мови різних прошарків російського суспільства.

З документів відомо, що Хетагуров сам брав найактивнішу участь у популяризації російського драматурга. Так, у Владикавказькому театрі відбувся літературно-художній вечір. З ініціативи Коста до його програми було включено один акт з комедії Островського "Ліс" ("Терские ведомости", 1890, № 25). Відомо, що в цьому акті зображена зустріч двох мандрівних акторів-ентузіастів. Це - Шасливцев і Нещасливцев.

Вчені мають рацію говорити і про типологічні зв'язки творів Хетагурова та Островського, про їхні позиції при осмисленні теми "малої людини". Ця тема раніше привернула увагу Пушкіна ("Станційний наглядач", "Мідний вершник"), Лермонтова ("Княгиня Ліговська"), Гоголя ("Шинель"), Достоевського ("Бідні люди") тощо. Подібні образи зайняли чільне місце і в п'єсах Островського. Це - Мітя ("Бідність не порок"), Жадов ("Дохідне місце"), Кулігін ("Гроза"), Незнамов ("Без вини винні") і інші.

Звичайно, Хетагуров мав достатню уяву про художній досвід цих російських письменників, у тому числі й Островського. Нема сумніву, що він міг використати їхні набутки під час звернення до аналогічної теми. Однак правильним є і те, що Коста фактично сам належав до "малих людей", більшість яких була скромна і працелюбна. Осетинський поет використав як власні спостереження, так і спадщину російських авторів. Так з'явилися його оригінальні вірші "За заставою" і "На свіжій могилі".

У названих творах ліричні герої по-своєму трагічні. Наприклад, від "розлючених ворогів" загинув поет-трудівник, могила якого загубилась десь "за далекою заставою". Та й у другому вірші зображено не менш сумну долю "малої людини", теж поета-бідняка. Герой мріяв про "правду і світло", "за братство він боровся сміливо". Проте у нього передчасно обірвалось життя.

Це - типові картини, які міг спостерігати Коста і в Петербурзі. І хоча вони зображені оригінально, але значною мірою перегукуються з подібними картинами, що знаходимо у згаданих п'єсах Островського. Причиною цього перегуку було насамперед те, що обидва письменники художньо осмислювали подібні явища життя.

Л.Семенов, проте, вважає, що Коста особливо плідно використав драматичний досвід Островського при написанні п'єси "Дуня". Він має на увазі те, що осетинський письменник сприйняв саму художню концепцію драматурга. Тому вловлюються співзвучності в підході до вирішення теми, в створенні типових характерів і типових обставин. Причому зовнішнього вияву впливу мало помітно. Але, як уже нами зазначалось, цю версію Л.Семенова відхилив Н.Джусойти як науково недоведену.

Коли 1894 року ставропольська громадськість відзначала сорокалітній ювілей комедії Островського "Бідність не порок", то перед його початком Хетагуров виступив з посвятою "Пам'яті О.М.Островського". Хоча про цей твір уже йшла мова, але тут доречно акцентувати увагу на інших його гранях. З твору видно, що у ньому чотири мотиви. Це - ведення Островським "нерівного бою" до кінця життя, постійні його виступи проти нещастя, потреба продовжувати традиції драматурга і пам'ять про нього буде безсмертна в народі:

Хай він помер для нового натхнення,
 Урвавши думи, смутки і труди,
 Але його великий, світлий геній
 В його народі житиме завжди.

Переклад М.Зісмана (С.139).

Зближення Хетагурова з російською літературою йшло по різних напрямках, диктувалось різними причинами. Є підстави твердити, що Коста високо цінив і пропагував Чехова. Будучи майстром художнього слова, він відзначався лаконічністю письма і глибиною психологічного малюнку. Осетинський поет, очевидно, захоплювався творами Чехова. Не даремно він проявив ініціативу провести 22 березня 1890 року у Владикавказі літературно-музичний вечір, до програми якого була включена і п'єса Антона Павловича "Пропозиція". Як повідомляли газети, вона "викликала у публіки нестримний задушевний сміх" ("Терские ведомости", 1890, № 25).

Ідея солідарності народів є однією з провідних ідей багатогранної спадщини Хетагурова. Та, очевидно, найвиразніше вона виражена такими промовистими рядками:

Браттями станем

І один одному

Руки простягнемо!

"Похідна пісня". Переклад С.Крижанівського (С.40).

Як уже зазначалося, Коста докладав багато зусиль для зміцнення дружби осетин з українцями. Зокрема, у Херсоні й Очакові осетинський поет розширив коло своїх знань про Україну. Не забув він про земляків Шевченка і після херсонського вигнання. У першу чергу він звертався до тих українських письменників, творчість яких була зрозумілою і близькою для інших народів, задовольняла їх духовні запити, відповідно впливала на їхні почуття, свідомість і кликала до соціального та національного визволення. Якраз ці причини і могли привести Хетагурова спочатку до Шевченка, а згодом - до діячів українського театру.

І це відбувається за таких обставин, на які вже звернули увагу літературознавці . Невдовзі після повернення до Осетії Хетагуров налагоджує знайомство і з тими культурно-освітніми діячами, які добре були обізнані з українською культурою, її представниками. Так, газета "Северный Кавказ" повідомляла, що "в міському саду любителями був даний концерт на користь бідних з живими картинками. Ініціатива цієї вистави належить, як ми чули, подружжю Кухаренкам, які разом з художником-любителем К.Хетагуровим і взяли на себе клопоти по композиції картин, костюмуванню" (1886, №31).

Як встановлено, згаданий у газеті Кухаренко - це В'ячеслав Якович Кухаренко, син відомого українського письменника Якова Герасимовича Кухаренка. Останній популяризував Т.Шевченка на Північному Кавказі. Більше того, в сімейному архіві Кухаренків зберігались листи Тараса Григоровича, окремі твори рукописні і видані за життя Кобзаря . Тому, як справедливо гадають літературознавці, Коста міг значно поглибити свої знання про творчість Т.Шевченка. Певно, у цьому всіляко йому сприяв В'ячеслав Кухаренко, у бібліотеці якого були і твори основоположника нової української літератури.

Деякою мірою правомірним є припущення, ніби з допомогою В.Кухаренка Коста міг познайомитись з українською театральною трупю та її керівником М.Кропивницьким, що гастролювали на Північному Кавказі в кінці 80-х років XIX ст. Тоді Хетагуров, побувавши 1887 року в Єкатеринодарі (Краснодарі), подав інформацію про приїзд туди М.Кропивницького з трупю акторів. Він же повідомляв і про виставу п'єси "Наталка Полтавка", від якої "багато плакало" глядачів. З ініціативи Коста М.Кропивницький написав статтю "История возникновения малоросских трупп" ("Северны Кавказ", 1887, №87). Того ж року Хетагуров відгукнувся двома короткими рецензіями і на ставропольські вистави цієї трупи. Зокрема, у першій з них він писав:

"Як і треба було чекати, перша вистава російсько-малоросійської трупи під керівництвом М.Л.Кропивницького, яка відбулася 10 липня, пройшла блискуче. Поставлена на цей раз відома малоросійська оперета "Наталка Полтавка"... пройшла повним аншлагом. Ставрополь не бачив і, можливо, довго не побачить подібного. Що й казати, театр був переповнений знизу доверху. Особливо теплі схвалення випали на долю Заньковецької, Кропивницького, Мови" ("Северный Кавказ", 1887. № 87).

Після першого заслання Хетагуров вимушений був 1893 року зупинитися в Ставрополі. Зразу ж він почав виступати на сторінках місцевої газети "Северный Кавказ". Потім, як встановив хетагурознавець Г.І. Кравченко -, того ж року поет взяв на себе обов'язки секретаря редакції, а десь через три роки став фактичним її редактором. У цей період Коста проявив винятково кипучу громадсько-політичну і культурну діяльність.

Нагадаємо лише деякі факти. Насамперед він перетворив газету "Северный Кавказ" у легальну трибуну для засудження жорстокості царської адміністрації і викриття ницості місцевих національних зрадників. Як відомо, це привело до другого вислання письменника. Одночасно Хетагуров брав участь у ставропольському "Обществе для содействия распространению народного образования" і в міському гуртку красного мистецтва, був у складі групи розпорядників-аматорів концертів і вистав масового музично-драматичного гуртка, часто виступав на вечорах з читанням своїх творів, організовував музично-літературні вечори, читав лекції, завідував бібліотекою у недільній школі тощо.

Одне слово, своїм власним прикладом Коста показував, як треба боротися за соціальну справедливість і національні ідеали. Маючи природний гострий зір і ясний розум, професійну компетенцію у багатьох сферах духовного життя і високі моральні якості, він буквально полонив ставропольців, особливо молодь і творчу інтелігенцію. Тоді Коста користувався популярністю як палкий публіцист, талановитий поет, художник й ініціативний громадський діяч.

У цей час Хетагуров немало уваги приділив культурі українського, грузинського і інших народів. При найближчій його участі на сторінках газети "Северный Кавказ" було опубліковано кілька цінних статей про Тараса Шевченка і відгуків про гастролі українських акторів на Кавказі.

Ще у 50-х роках нами висловлено припущення, що Коста був автором рецензії "Театр", підписаної псевдонімом "Випадковий рецензент" (газ. "Северный Кавказ", 1893, №28). Вона написана на одну з вистав української театральної трупи, що гастролювала в Ставрополі. Наше припущення підтримали осетинські поети і літературознавці Гафез, Х. Ардасенов., Х.Черджієв, М.Балієв. Тоді ж відомий хетагурознавець Г.І.Кравченко, який проживав у Північній-Осетійській, писав мені: "Випадковий рецензент" - псевдонім Коста Хетагурова. Про це мені в кінці 40-х рр. говорила Г.В.Смирнова-Іванченко. Зараз вона похилого віку: 76 років. З Вашою роботою я знайомий. Хороша, цікава і повчальна. Прочитав її з великим задоволенням" (Лист від 2.05. 1960 року, м. Владикавказ).

З цього видно, що наше припущення не викликало заперечення у фахівців, осетинських друзів. Якими міркуваннями ми користувалися, висловлюючи згадане припущення? Перш за все тим, що сам Хетагуров визнавав: тоді він брав "найенергійнішу участь у театральному житті Ставрополя" (5, С. 49). Та й спогади Г.В.Смирнової-Іванченко "Коста в Ставрополі", про які йтиме мова далі, значною мірою підтверджують вірогідність нашої догадки. Тим більше, що автор спогадів - дочка В.І.Смирнова (1841-1930). Це той Василь Іванович Смирнов, який був учителем Коста у час навчання останнього в ставропольській гімназії.

Важливо, що Хетагуров, прибувши 1893 року до Ставрополя, перебрався через рік до будинку свого вчителя і друга Василя Івановича Смирнова, зайняв дві кімнати першого поверху. Вже за інших обставин говорилося, що В.І.Смирнов закінчив Петербурзьку академію мистецтв. На початку 70-х років, коли Коста поступив до Ставропольської гімназії, він влаштувався у цьому навчальному закладі на роботу. Невдовзі Василь

Іванович одружився на українці за походженням - Онисії Федорівні. Обое вони відіграли важливу роль у житті осетинського поета.

У родині Смирнових Хетагуров завжди був своєю людиною. Скажімо, під час лікування у Петербурзі Коста писав В.І. Смирнову: "Передайте ж, дорогий Василю Івановичу, мої гарячі поцілунки, вітання і щирі побажання найквітучішого здоров'я всім Вашим малюкам і моє дружнє прохання Галі (дочка Смирнових, на якій поет мріяв одружитись – ред.) і... гімназістам, щоб вони своїми успіхами в науці і мистецтвах і своєю поведінкою не лише в гімназіях, а й дома постійно звеселяли серця батька і матері, які їх так безмежно люблять і так багато, так невтомно трудяться для їх виховання, теперішнього і майбутнього щастя" (5, С.38-39).

Коли відзначали 80-річчя від дня народження Хетагурова, Галина Василівна Смирнова-Іванченко поділилася своїми спогадами "Коста в Ставрополі". Вона засвідчила, що її мати Онисія Федорівна добре знала українську культуру, мала чудовий голос, живий темперамент, любила театр і музику. Разом з її матір'ю "Коста влаштовував овації на виставах української трупи, не шкодуючи троянд у своєму саду. Мати дозволяла нам, дітям, обривати квіти. І вечором, під добродушний сміх Коста, з нашого саду в театр несуть дві великі корзини, повні троянд, призначення яких - перетворитись у трояндовий дощ з гальорки на сцену" .

Описаний Г.В.Смирновою-Іванченко епізод відноситься до 1893 року, коли у Ставрополі перебувала українська театральна трупа на чолі з М.Л.Кропивницьким. Гадаємо, що невідомим рецензентом вистав української трупи і був Хетагуров. Якщо уважно перечитуєш цю рецензію, то легко помічаєш манеру письма, особливості стилю статей і виступів Коста.

На цій рецензії хочеться зупинитись більш докладно. Вона, власне, є одним з серйозних виступів осетинського поета про Україну та її культуру. Важливо, що у ній згадується ім'я Тараса Шевченка. Рецензія свідчить і про те, що Хетагуров добре знав на основі вистави не лише зроблену М.Кропивницьким інсценізацію "Невільник", а й указав на розходження її з

оригіналом однойменної поеми Шевченка. Це підтверджує, що Коста раніше читав твір Кобзаря. Одночасно він засвідчив, що "шанувальників малоросійської... пісні й побуту у нас багато".

Останні слова Хетагурова говорять про те, що він, напевно, міг читати висловлювання про український фольклор Пушкіна, Гоголя, Максимовича. Ми вже не говоримо про те, що осетинський поет не раз зачаровано слухав українську пісню з уст Онисії Федорівни, дружини В.І.Смирнова, зі сцени трупи українського театру. Як зазначалось раніше, його полонив спів М.Заньковецької, талант якої Коста визнав у рецензії на виставу "Наталка Полтавка".

Даючи позитивну оцінку українській театральній трупі, Хетагуров пише: "Трупа достатньо зігралась і в своєму середовищі має прямо видатних членів: щирий сміх і не менш щирі сльози, в залежності від ходу вистави, опановують публікою". "...Беремо на себе сміливість прямо рекомендувати цю талановиту трупу увазі публіки. Нам особисто довелось бути присутніми лише на двох виставах, про які і скажемо кілька слів... У вівторок, 6-го квітня, йшли "драматичні картини" - "Невільник", запозичені з поеми Шевченка".

Оцінюючи п'єсу "Невільник", Коста підкреслює, що "самий сюжет драми так зворушливий, так наївно втішний, що навіть його нещасливий кінець не засмучує... глядача. Герой драми, знеможений неволею, позбавлений ворогами зору, повернувшись додому, знаходить у своїй коханій не психопатку найновішої драми, а просту, люблячу і вірну в своєму коханні подругу, готову присвятити йому все своє життя.

Та воно інакше і бути не могло, тому що Ярина завжди чекала кохання, глибокої любові, але зовсім не пристрасті, - вона задовольнялася братерською любов'ю Степана, коли була ще молодою... але, тужачи за ним в час його тривалої відсутності, готова була майже примиритися з життям".

Цікавими є похвальні відгуки Хетагурова на гру акторів, успіх яких він пов'язує з ступенем їх впливу на глядачів. На його думку, їхній талант

"вимірюється безпосереднім впливом на публіку, а в цьому відношенні наші українці знаходяться поза сумнівом: і невимушений сміх, і мимовільні сльози глядачів говорять про це, і, як доповнення до цього, жвавий гопак і задумлива пісня... Якщо тепер розставляти за ранжиром цю приємну компанію, то, хай пробачить мені решта, на першому плані я поставив би Кохановську".

У рецензії позитивно оцінюється також гра інших акторів: Рудакова, Чубатого, Пономаренка і Чорновської. Характерно, що Коста підкреслює такі специфічні особливості української драми, як "зворушливість і пафос, гумор та іронія". Дбаючи про те, щоб більшість ставропольців познайомилися з українським драматичним мистецтвом, він закликає їх активніше відвідувати вистави. Хетагуров радить: якщо хочете від душі посміятись, щиро заплакати, одне слово, трохи відпочити душею, - ідіть до театру.

Не важко бачити, що в особі Хетагурова українська театральна труппа мала сердечного прихильника, палкого популяризатора і благородного цінителя її таланту. Між іншим, це був не єдиний факт дружнього і співчутливого ставлення Коста до українців. У середині 90-х років XIX століття, коли він був фактичним редактором газети "Северный Кавказ" (з лютого 1896 по квітень-травень 1897 рр.), на сторінках цієї газети надруковано дві статті "Театр" і "Ювілей М.Л.Кропивницького". На думку вчених, якщо їх не написав Хетагуров, безперечно, вони побажили світ з його благословення і підтримки. Вже з цих причин варто на них зупинитися бодай оглядово.

Власне, перша з цих статей "Театр", яка не підписана, є розгорнутою інформацією про прибуття до Ставрополя двох українських театральних труп. Одну з них очолював М.К.Садовський. Її окремим виставам і дається оцінка. Гадаємо, що статтю "Театр" написав Хетагуров, тоді фактичний редактор газети, відповідальний за відділ культури. Та й обізнаність з репертуаром української театральної трупи, характер і манера роздумів є чисто хетагурівськими.

"Українські вистави, - говориться у цій стислій рецензії, - відкрились досить популярною п'єсою Старицького "Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці", у якій з властивою їй майстерністю виконала роль Олени відома місцевій публіці актриса... Заньковецька, що викликала багато гарячих оплесків своєю чудовою грою. Оплесками була зустрінута публікою й інша знайома їй актриса... Затиркевич-Карпинська, яка неперевершено провела роль Івги - матері Олени. Всі інші виконавці своїм продуманим виконанням дали такай повний ансамбль, який рідко доводилося спостерігати ставропольським театралам" ("Северный Кавказ", 1896. № 39).

За розміром невелика стаття "Ювілей М.Л.Кропивницького" з'явилася в листопаді 1896 року. Написана з нагоди двадцятип'ятиріччя акторської і літературної творчості драматурга. Її автор, розкриваючи багатогранну діяльність цього корифея українського театру, вказує на плідне продовження ним прогресивних традицій Т.Шевченка і Г.Квітки-Основ'яненка. На думку рецензента, Кропивницькому як обдарованому актору властиві такі риси: "Всебічне осмислення типу, що його створює, високий драматизм виконання ролі, ворог будь-якого фальшивого жесту, розрахованого на грубі смаки, юрби, вельми сумлінне ставлення до своєї справи навіть у її деталях, - ось відмінні якості Марка Лукича як актора, які створили йому ім'я високо талановитого сценічного діяча і вчителя, що випустив з своєї школи цілу плеяду акторів на зразок Садовського, Саксаганського та їм подібних" ("Северный Кавказ", 1896, № 93).

В наступні роки Хетагуров теж звертався до української теми, ставав на захист українських селян, які були переселені на Кавказ. Про це свідчить його стаття "На чужині" (газ. "Казбек", 1901, № 1217). Епіграфом до неї взяті слова з твору Некрасова "Размышление у парадного подъезда":

...Родная земля!

Назови мне такую обитель,-

Я такого угла не видал,

Где бы сеятель твой и хранитель,
Где бы русский мужик не стонал?

Власне, цей епіграф розкриває нам основний задум виступу Хетагурова. На основі аналізу конкретного факту життя переселенців-українців Коста показує їхню трагедію у післяреформеній період. Щоб зрозуміти політичну зрілість і гуманізм осетинського поета, доцільно розглядати його статтю "На чужині" у контексті оцінки реформ 1861 року українськими письменниками.

При читанні цього виступу Хетагурова бачиш, що його думки реформи повністю співпадають з висловлюваннями на цю тему українських майстрів художнього слова. Наприклад, повість Панаса Мирного "Голодна воля". У статті змальовано безрадісну картину розорення українського селянства Уманщини. Син осетинського народу сердечно уболіває за долю українців-переселенців, детально описує процес їх розорення. Ось уривок із його сумної розповіді:

"Із звільненням селян, - пише він, - селяни села Майданівського були наділені землею в дуже незначному розмірі. Зі збільшенням населення "стало тісно", земля вся переорана, худобу довелось годувати гілками... Стали орендувати землю у графа Шувалова і у київських ченців, але це тривало недовго, бо графська земля вся пішла під цукрову тростину (очевидно, автор має на увазі цукрові буряки - ред.), а з ченцями не було ніякої згоди, - курка забіжить до них за межу, і то яка біда!

Ставало все тісніше і тісніше... Худоба гинула, - влітку не було де випасати, взимку нічим годувати... Що робити? Де подітись? Довго міркували, довго радились і, нарешті, вирішили шукати щастя на чужині. Частина їх пішла в Оренбурзьку губернію, інша - у Нижньогородську, а третя - на "згубний Кавказ" (4, С. 305).

Хетагуров звертається до осетин з закликом подати допомогу прибулим з України, які розмістилися на хуторі Фальмановського біля

Владикавказу. З боєм він розповідає про нелюдські умови життя українців-переселенців: "З першого погляду кожен, хто хоч трохи знайомий з вимогами гігієни, вражається антигігієнічністю місця розташування хутора. Болотна улоговина зі стоячою водою, де розміщені наспіх зліплені житла, швидко наситила організми переселенців малярією, і з 7 липня по 5 жовтня із 170 душ померло 16, з них семеро дітей..." (4, С. 304).

Коста одночасно захищав як осетин, так й українців-переселенців, Звідси у нього така щира турбота за долю прибулих з України. "...Необхідно, - радив він своїм землякам, - забезпечити їх до нового врожаю і допомогти їм побудуватися на більш високому місці, щоб уникнути нових захворювань". Осетинський поет закликав співвітчизників організувати збір грошей, одягу, взуття та інших речей для надання, допомоги українцям.

Не можна вважати випадком і те, що на початку ХХ ст.. у двох номерах газети "Северный Кавказ" (1900, №№ 122,123) була надрукована велика стаття "До сторіччя української літератури". Відомо, що саме тоді Хетагуров знову почав працювати у цій газеті. Аналіз цієї статті, підписаної псевдонімом "І.Нетяга", не дає підстав приписувати її авторство осетинському поету. Тут стиль викладу думок нехетагурівський. Проте, причетність до неї Коста як працівника газети, очевидна.

На нашу думку, значною мірою автор статті "До сторіччя української літератури" враховує ту лінію Хетагурова, яку він настійно проводив у газеті "Северный Кавказ". Суть цієї лінії полягає у тому, щоб кожна національна література мала демократичний характер, розвивалась на ґрунті реалізму, корінням входила у фольклор і мала зв'язок з духовним життям рідного народу. І справді, у статті наголошується, що українська література має національні витoki, бере початок в усній народній творчості.

Стисло зупинившись на головних тенденціях розвитку нової української літератури в історичному аспекті, автор справедливо зауважує, що остання міцно утверджувалась на "ґрунті реалізму і народності". Правда, ґрунт цей... нерідко, ніби даючи данину часу, прикрашувався квітами

сентименталізму і романтизму, але ці квіти ніколи не заносили уяву в світ, який ворожий на-родним інтересам, народному життю". Ця правильна по суті дум-ка підтверджується кращими творами І.Котляревського, П.Гулака-Артемовського, Євг. Гребінки, М.Шашкевича тощо.

Але, наголошує автор, який би внесок не зробили у рідну літературу згадані письменники, "вони уявляються, як лише ран-кова зірка перед сходом сонця української поезії, геніального кобзаря Тараса Шевченка. Все, що кращого вміщувала в собі ук-раїнська поезія першої половини століття, всі елементи народ-ного життя і душі, глибокого реалізму, гумору і печалі за "долю" і "волю" - все це знайшло свій вияв у яскравій, полу-м'яній, яка виблискує кращими перлинами українського слова, поезії славетного співця народного горя.

Могутній поетичний струмінь, - продовжує автор, - який кле-коче у народних грудях, що довго стримувався всілякими перешко-дами, затиснутий у крутих берегах, раптом прорвав останню греб-лю і понісся з дивовижною силою, виблискуючи і обурюючись, ласкаючи і зачаровуючи своїми дивовижними звуками. З подивом і захопленням була зустрінута муза поета - "кріпака", який ударив раптом по найживучіших струнах душі своїх співвітчизників, роз-будивши їх від довгої вікової сплячки".

Не важко помітити, що у часи фактичної заборони творів Т.Шевченка подібні роздуми про нього були рівні подвигу. Зна-менно, що цю статтю Хетагуров не лише читав, а й благословив у світ, щоб горці знали правду про великого поборника національної справедливості.

Хетагуров багато зробив для духовного зміцнення осетин і грузин. Якщо він засуджував грузинських кривдників , то заважди був на боці національних героїв Грузії. Так, у серпні 1902 року Коста спеціально виїздив до Тифлісу з метою захисту скривджених грузинських селян з села Сатіхарі свавільним князем Горійського повіту Амілахварі. І це - не поодинокий факт, коли осетинський поет підносив голос протесту проти жорстокої експлуатації грузин.

З свого боку, грузинські друзі Хетагурова виступали на боці горців-осетан. Відомо, що грузинський публіцист і громадський діяч М.Кіпіані писав у книзі "Від Казбека до Ельбруса": "...Живуть вони у страшній тісноті... Ці люди віками вели боротьбу з силами природи; киркою і лопатою вони розбивали камінні пласта, очищали землю від щебня і каміння, посипали її всілякою сумішшю, аби лиш створити ґрунт, який годився б для оранки" .

Коста був добре обізнаний з грузинською літературою і культурою, творчістю Н.Бараташвілі. І.Чавчавадзе, А. Церетелі, О.Казбегі. М. Кіпіані. Д.Аракішвілі та ін. Коли передчасно помер М.Кіпіані, Хетагуров натхненно "прочитав вірш спочатку осетинською, а потім другим - російською мовами" (5, С. 400-401). Обравши форму розгорнутого риторичного питання для передачі туги за "простим грузином-братом", автор славить подвиг його, бо життя віддане "за нашу свободу":

Много ль их было, способных народу
 Так же всецело отдаться, любя,
 Так же борются за нашу свободу,
 Светоч познания в сакли внося?
 Нет, их немного, - и эту потерю
 Наши потомки припомнят не раз.
 Плачь!- я в грядущее наше поверю,
 Слушая плач твой, родимый Кавказ!
 (2, С.48)

Грузинські автори одними з перших дали високу оцінку осетинським творам Хетагурова. Редагований І.Чавчавадзе журнал "Іверія" вмістив статтю О.Хаханашвілі "Рух за освіту Осетії". У ній книга "Осетинська ліра" розцінюється; як видатна подія в духовному житті осетинського народу. "...Зміст збірника, - підкреслює Хаханашвілі, - багатогранний: до нього

включені і вірші, і легенди, і прислів'я... Побажаємо ж осетинам успіху в цьому похвальному заході і розквіту їхньої літератури" .

Добрі стосунки були у Коста з грузинським композитором Д.Аракішвілі. Останній багато зробив для того, щоб покласти на музику усні твори кавказьких народів. У статті "Гірлянда слів" він подає дуже цікаве свідчення. "В 1902 році, - повідомляє Д. Аракішвілі, - після довгих мандрів по Грузії я заїхав до рідного Владикавказу, де збирався записати осетинські народні пісні. Зайшов до одного свого друга - Коста Хетагурова. Коста зустрів мене радісно і дуже повеселів, довідавшись про мету мого приходу.

- Я радий, - сказав він, - що ви зацікавились осетинськими піснями.

Я записав на фонограф сім осетинських народних пісень і виїхав до Москви" ("Зоря Востока", 20 листопада 1939 року).

Важливо, що Аракішвілі першим написав музику на хетагурівський твір "На смерть горянки". Згодом композитор створив два романси за поемою "Фатіма" - "Пісня пастуха" і "Зайшло сонце". Ці його музичні твори, видані грузинською і російською мовами, тепло прийняті широкими колами шанувальників пісенного мистецтва,

Підсумовуючи сказане, необхідно особливо наголосити на тому, що Хетагуров щиро дбав про духовне єднання народів різних національностей. Саме за це сучасники Коста дали високу йому оцінку. У їхні серця глибоко запали слова поета про те, коли дружньо взятись - схитнеться й гора. Таку думку висловив відомий грузинський педагог і громадський діяч Л.Боцвадзе, прощаючись з осетинським поетом:

“Тяжку втрату понесли в особі Коста Хетагурова не лише його рідна Осетія, а й увесь Кавказ і навіть Росія. Його поезія є вираженням не тільки особистих почуттів і страждань своїх спів братів, народу, але і самовідданим служінням загальній справі, запитам часу, заклик до кращого життя... Він енергійно... закликав... до нового життя, солідарності з іншими народами" .

І вам слава сині гори, Кривою окуті.
 І вам, лицарі великі,
 Богом не забуті. Т.Шевченко. Кавказ.

Пісня його із піснями Тараса
 Голос могутній сплила
 Т.Масенко. Пам'яті Коста Хетагурова.

У Коста Хетагурова є невеликий вірш "Привіт". Він присвячений передовому борцю, який не зрадив народові, а пройшов за царизму тяжкі шляхи життя і поступу, чим завоював собі право на безсмертну пам'ять:

Твоїм ділам - вінець безсмертя!
 Твоє життя - як сто життів.
 Ти все скінчив трудом упертим –
 Свою величну вежу звів.
 Переклад М.Лещенко (С.36)

У цих хвилюючих рядках виражена щира правда про гірку долю передових людей за умов національного гноблення в Росії. Таким було становище кожного визначного письменника і мислителя, який виражав народні сподівання й національну ідею. Такою була доля Т.Шевченка, І.Чавчавадзе М.Ахундова, К.Хетагурова, О.Туманяна, Якуба Колоса...

Коста в багатьох відношеннях близький до українських письменників. У цьому не важко переконатись, коли порівняти його поезії з творами Кобзаря. Перечитуючи сторінки творчості Коста і Тараса, мимоволі захоплюєшся і хвилюєшся, переживаєш і гордишся цими титанами праці і боротьби, бо їх "життя - як сто життів". Між ними є багато спільного, але разом з тим - це письменники глибоко національні, Любомир Дмитерко справедливо підкреслював, що чимало іскр, які розсипав своїми палкими

словами великий Шевченко, жевріють і в творчості Коста. А відома його мініатюра

Безпросвітний полон темноти!..

Як ще довго до сонця, до сходу!..

Та... не можу і вдень допомогти Безутішному горю народу...

К.Хетагуров. Зигзаги думки в безсоння.

Переклад Д. Зимного (С.180)

нагадує знамените Шевченкове "І день іде, і ніч іде", хоч ця подібність зовні, може, і не впадає в око .

На близькість творчості Хетагурова і Шевченка звернув увагу також відомий письменник П.Павленко. Він писав: "В Осетії знають його ім'я. Скажуть: "Коста" - і кожний розу́міє, про кого йде мова. Таке в Україні безсмертне ім'я Тараса. Між цими двома різними, але надзвичайно спорідненими життями є багато внутрішньої схожості" . Майже одночасно цю думку висловив український поет Т.Масенко у вірші "Пам'яті Коста Хетагурова":

Пісня його із піснями Тараса

Голос могутній сплела,

І над степами моїми звелася

Сину Кавказу хвала.

Виникає питання, на якій підставі допускаються ці аналогії? Можливо, Хетагуров особисто знав Шевченка? Ні, бо український письменник жив раніше (1814-1861), ніж осетинський поет (1859-1906). А чи був Коста знайомий з творчістю Шевченка. Вже говорилося, він знав творіння Кобзаря. Певною мірою це розкриває причини духовної близькості обох цілком самотніх поетів. Звичайно, основна причина внутрішньої схожості між Хетагуровим і Шевченком значно глибші, її треба шукати

насамперед в приблизно однакових умовах імперського національного гноблення українців та осетин, у близькості в обох поетів ідейно-естетичних засад і в участі їх у поступках за незалежність своїх народів.

Кожен з них дуже рано зазнав горя і страждання. Ще хлопцем майбутній поет з українського села Моринці у вбогій хатині кріпака "бачив пекло... Там неволя, робота тяжкая". Ніколи він не міг забути своїх згорьованих дитячих літ. Не даремно у вірші "І золотої й дорогої", показуючи тяжку долю сироти, колишній кріпак Шевченко а хвилюванням згадував:

А іноді така печаль
 Оступить душу, аж заплачу,
 А ще до того як побачу
 Малого хлопчика в селі.
 Мов одірвалось од гіллі.
 Одно-однісіньке під тином
 Сидить собі в старій ряднині.
 Мені здається, що се я,
 Що це ж та молодість моя. (С. 466).

Як говорилося вище, Хетагуров народився в осетинському аулі Нар, розташованому у верхів'ях Алагірського міжгір'я. Тут, говорячи його словами, "як гнізда, над крутим карнизом безлюдних кам'яних руїн, рядами на бескетті сизім тулились саклі осетин". В одній із таких сакль проходило дитинство Хетагурова. Згадуючи його, поет пише: "Позбавлений з самого раннього дитинства материнської ласки і радощів сім'ї, я до цього часу з дивною вразливістю переживаю хвилювання, радощі і печаль щасливого дитячого віку" (5, С. 38). А в поемі "Перед судом" устами ліричного героя поет по суті передає окремі картини з свого дитинства.

Майже однакова доля складалась у них і в наступні роки життя. Як один, так і другий увесь час переслідувалися царськи́ми сатрапами. Якщо Шевченко пережив десять невимовно важких років солдатчини, то Хетагуров багато страждав від постійного цькування з боку імперських поневолювачів, тяжко переніс два заслання за межі рідного краю. Проте обидва вони до останнього подиху залишились вірними народові і своїм національним ідеалам.

У відповідь на царські переслідування син українського народу заявляв: " Караюсь, мучуся... але не каюсь". Так само ніщо не могло зломити національного духу поета Осетії. Він ладен був життя віддати за щастя і свободу людей:

Я щастя не зазнав. Але свою свободу,
 Якою звик і я, мов щастям, дорожитьь,
 Віддам за крок один, той гордий крок народу –
 Де стежка боротьби й визволення лежить.
 "Я смерті не боюсь" Переклад О.Засенка (С.125)

Цей дух прометеїзму був сприйнятий Шевченком і Хетагуровим насамперед від національних традицій, від волелюбних своїх народів, які породили їх і благословили на подвиг в ім'я щастя і свободи. Він виховувався також на кращих зразках світової літератури, представники якої відстоювали загальнолюдські ідеали, гуманістичні принципи. Саме це захоплювало кращі уми України та Осетії.

Поет розглядав літературу як засіб змагань за народне щастя. Вже відзначалось, він був прихильником такої поезії, яка будить свідомість народу, кличе його до поступу за краще життя. Маємо на увазі його вірші "Я не пророк", "Остання зустріч" тощо.

Мимоволі згадуєш Шевченка і його "святеє слово, святої правди голос". Він теж "правду всім сміливо говорив", відстоював таку поезію, "щоб

слово пламенем взялось, щоб людям серце розтопило" ("Неофіти"). Ще ясніше і чіткіше сказано ним про слово у таких рядках: "Возвеличу малих отих рабів німих! Я на сторожі коло їх поставлю слово". І свої погляди на призначення літератури обидва поети виразили у творах.

Відомо, що шевченківський "Кобзар" є глибоко народним і національним за духом. Можна сказати, що це повною мірою стосується й збірника Хетагурова "Ірон фандир". Адже така книга для осетин є тим, чим для українців є Шевченків "Кобзар". Звичайно, до цієї спільності обидва поети йшли різними шляхами і не однаковими творчими манерами. Але зараз нам важливо з'ясувати, що пов'язувало, а не роз'єднувало їх.

Шевченко і Хетагуров знали страждання своїх народів, стали їх співцями. Викриття жорстокості самодержавства і відкритий захист народу - одна з провідних тем українського та осетинського поетів. Ця тема знайшла яскраве вираження у творчості Великого Кобзаря. Вона була народжена самим тогочасним життям. Поета особливо вразили його подорожі і перебування в Україні у 40-х роках XIX ст. Внаслідок цього з'явився знаменитий цикл поезій "Три літа", куди увійшли і твори "Сон", "Кавказ". "Єретик", "І мертвим, і живим...", "Заповіт" та інші.

Проте не наше завдання детально зупинитися на цих поемах і віршах. Важливо відзначити, що вони становлять собою приклад громадянської лірики та сатири. З ними перегукується і поезія Хетагурова. Ідейно-естетична сила цих творів Шевченка полягає не лише у нещадному викритті гнилої й жорстокості кріпосництва, а й в утвердженні національної ідеї. Зокрема, у формі поетичної сповіді висловлюється любов до убогої України:

Я так її, я так люблю

Мою Україну убогу,

Що проклену святого Бога,

За неї душу погублю!

"Сон" ("Гори мої високі" (С.333).

Таким був і Хетагуров, автор славнозвісної книги "Ірон фандир". Подібно до Шевченка, він теж народний поет, виразник дум і сподівань Осетії. Очевидно, саме це й обумовило в обох письменників спільність естетичних засад і творчих пошуків для художнього вираження глибоких патріотичних почуттів. І справді, ліричний герой хетагурівської поезії "Не вір, що я забув" переповнений таким же чистим, сильним і прекрасним почуттям любові до рідного народу, як шевченківський ліричний герой:

За вас віддам життя... Всі помисли і сили,
 Всього себе лиш вам віддати я б волів...
 Такі ви дорогі, такі без краю милі,
 Що висловить любов до вас немає слів!..
 "Не вір, що я забув" Переклад М.Терещенка (С.152-153).

Характерно, що ці настрої Хетагуров.. висловив після повернення в 1885 році на батьківщину з Петербурзької академії мистецтв, коли вже проживав серед горців. У цей час Осетія, як і увесь Кавказ, терпіла лихо не лише від залишків кріпосництва, а й від бурхливого розвитку капіталізму.

Хетагуров стає трибуном національного висловлення Осетії. Він, як це робив раніше Шевченко в Україні, закликає горців до єднання в ім'я поступу та майбуття. Включившись в активну громадську діяльність. Хетагуров одночасно пензлем художника, зброєю слова викривав жорстокість імперської влади і національних зрадників. Так один за одним з'являються його публіцистичні виступи, вірші, поеми, оповідання й п'єси. Потім вони увійдуть до збірки віршів російською мовою і до книги осетинською мовою "Ірон фандир".

Підтвердженням цього можуть бути такі твори Хетагурова, як поеми "Хто ти?", "Кубади", і "Фатіма", а також поезії "Мати сиріт", "Пісня бідняка", "Серце бідняка", "Без долі", "Солдат" і ін. У них описані будні горця, картини

тяжкої долі осетинського народу і його прагнення до волі. Скажімо, коли читаєш поему "Хто ти?", то зримо уявляєш тяжку долю безіменного наймита-пастуха. Якщо в українську поезію Тарас Шевченко ввів представника простого народу, то Коста Хетагуров зробив подібне в осетинській літературі. Причому обидва вони, будучи основоположниками своїх національних літератур, робили це свідомо і сміливо. Героями їхніх творів є чесні, морально стійкі люди, сповнені оптимізму і гарячого прагнення до світлого майбутнього. Але ці герої виростають на національному ґрунті, їм властиві національні ідеали.

Саме таким вимальовується образ пастуха в поемі Коста "Хто ти?". Засобами наскрізного монологу ліричного героя і гнучкої зміни тональності твору поет зображає типову картину страдницького життя осетинського народу. Устами юнака, від імені якого йде оповідь, автор розповідає про сирітство і бідкування горців. Герой твору рано залишився без матері, а потім і без батька. Він був "до сьомого поту у нужді батраком" і "всяку роботу виносив горбом". А коли наймит хотів одружитися, ціною неймовірної праці навіть підготував калім-викуп за кохану, - батько її не дав згоди на одруження: пастух - не людина.

Ставлячи свого героя в умови соціально несправедливого суспільства, Хетагуров показує не тільки його страждання, а й життєвий оптимізм. Він вкладає в уста пастуха типово осетинську пісню бадьорості "Да-да-дай", через гірський пейзаж і побутові деталі розкриває його стан душі. Та й ліричний монолог пастуха насичений бадьорістю, почуттям людської гідності і високими моральними вимірами:

Хоч лаяли й били –

Періщив нагай. –

Та я, що є сили,

Співав "Да-да-дай!"

Переклад О.Жолдака (С.64)

Про народний характер творчості Коста Хетагурова свідчить і його поема "Кубади". Тут, можливо, виразніше, ніж у будь-якому іншому творі, відчувається перегук з шевченківською поемою "Перебендя". Мова йде, звичайно, не про формальну близькість між ними. Більш важливим є те, що обидва письменники з однакових позицій створюють захоплюючі образи народних співців, які показані як виразники інтересів трудящих України і Осетії.

Звичайно, кожен з поетів художньо вирішує подібну тему самостійно. Зображаючи мандрівного співця Перебендю, Тарас Шевченко не подає його минулого, біографії. Перед нами виступає вже сформований народний кобзар. Він веселить і дає пораду людям, закликає їх до дружби і любові та розповідав про минуле свого краю:

Перебенця старий, сліпий -
 Хто його не знав?
 Він усюди вештається
 Та на кобзі грає.
 А хто грає, того знають
 І дякують люде:
 Він їм тугу розганяє.
 Хоть сам світом нудить (С.50)

В поемі Хетагурова "Кубади" теж створено образ народно-го співця-фандириста Кубади. Але Коста, на відміну від Шевченка, більше зупиняється на біографії героя. У дитинстві Кубади залишився без батьків. Дуже рано він зазнав страждання і голоду. Про нього поет говорить: "скрізь він тинявся, у найми наймався, за хліба шматок танцював". Кубади, як Перебендя, став мандрівним фандиристом-кобзарем. І взимку, і влітку він співав для горців про рідну природу, про казкових богатирів Осетії.

Співав він так гарно!
 А грав же загарно!
 В пісенній кохався ж красі.
 Сумних він заграє -
 Народ заригає.
 Веселих - танцюють усі.
 Переклад П.Тичини (С.58).

Можливо, нами дещо зайве переказано зміст на подібну тему поем українського та осетинського поетів. Але якоюсь мірою це проливає світло на духовну спорідненість Шевченка й Хетагурова, на близькість їх принципів відбору і трактування героїв поем. Власне, маємо справу з естетичною подібністю, виявлену при художньому дослідженні поетами майже однакової долі українського кобзаря та осетинського фандириста.

Перефразовуючи слова вченого, про Перебендю і Кубади слід сказати, що обом їм властиві високі морально-етичні та оптимістичні орієнтири. І справді, щоб не трапилось, яким би гірким не було життя, герої можуть подолати горе і труднощі. То жартом, то іронічним дотепом, то піснею вони прикрашували свої безрадісні дні.

Але одночасно Перебендя і Кубади - образи цілком самобутні, з національними особливостями. Річ у тому, що при їх створенні український та осетинський поети виявили творчу самостійність. Ця самостійність обох авторів проявляється в особливостях їх образного мислення, в національному колориті та манері живописання. Це дає підстави твердити, то Хетагуров не повторював Шевченка, однак був близьким до нього "ідейним і художнім пафосом, масштабністю, сміливою новизною своєї творчості" (Г.Ломідзе).

Коста Хетагуров створив цілий цикл поезій про різні долі людей, що потерплять від бідноти. Ніхто до нього в осетинській літературі не розкрив так глибоко і яскраво народні думи і сподівання, пориви гніву і болю горців.

Візьмімо, наприклад, його вірш "Серце бідняка". З виразними деталями автор розкриває трагедію бідних осетин, які не бачать "у злиднях сонця":

Труд бідняка - не варт подушки;
 Слізьми приправив хліб і сіль.
 В хліву заснув; замість подушки -
 Полова, повсть - його постіль...
 Переклад І.Цитовича (С.32).

В іншому творі ("Пісня бідняка") Хетагуров, як це не раз робив Шевченко, за допомогою контрастних картин показує осетинське буття:

Багачі - щасливі люди,
 Віє затишком з кімнат;
 В нас же в холоді і бруді
 Діти з голоду кричать.

 У багатих вдосталь м'яса,
 Шинка копчена висить;
 Пусто в нас, нема припасу,
 Лиш кажан у стрісі спить.
 Переклад С.Крижанівського (С.31).

Не можна без хвилювання читати також вірш Хетагурова "Мати сиріт". Написаний на основі живого спостереження автора, цей твір зображує трагічну картину життя горців. Бідна вдова-мати, не маючи чим нагодувати голодних дітей, змушена варити каміння для них замість страви:

Коло діток сіла мати,
 Щоб додати їм тепла...

І потоки сліз пекучих
Здержать, бідна, не могла...

В казанку була не страва:
Там варились... камінці;
Діти ж юшки ждали, й віра
В них світилась на лиці...
Переклад О.Новицького (С.54).

Страшний у своїй правді опис долі осетинської матері настільки узагальнений та емоційно яскравий, що конкретний образ біднячки сприймається як символ усієї страдницької Осетії. І тут Хетагуров цілком сходиться з Шевченком. У Кобзаря ще раніше з'явилися написані з великою художньою силою рядки про закріпачений народ України:

Он глянь, - у тім раї, що ти покидаєш.
Латану свитину з каліки знімають,
З шкурою знімають, бо нічим обути
Княжат недорослих; а он розпинають
Вдову за подушне, а сина кують,
Єдиного сина, єдину дитину,
Єдину надію! - в військо оддають!
Бо його, бач, трохи! а онде під тином
Опухла дитина, гододнеє мре,
А мати пшеницю на панщині жне.
Сон ("У всякого своя доля") (С.203).

Не випадково ми навели розгорнуті цитати із внутрішньо близьких творів осетинського та українського поетів. Річ у тім, що для художнього

дослідження трагічної долі своїх народів обидва автори майстерно використали інтонацію інвективи, прийом гострого засудження зла.

Якщо говорити про Хетагурова і Шевченка, то вони не шкодували свого життя в ім'я національного визволення народу, боролась не лише проти самодержавства, а й проти всіляких зрадників своїх народів - українських підпанків та осетинських алдарів. Найхарактернішими творами на цю тему є поема Шевченка "І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм..." та послання Хетагурова "Друзям-приятелям і всім, хто набридає мені сльозоточивими порадами".

Такі люди, на думку Коста, що проміняли "совість на славу", не мають нічого святого, вони національні зрадники. Кожного з них видно наскрізь, бо ними керує чисто лакейська тактика - як краще вислужитись перед своїм паном і одержати зайвий раз на чай. Вони вважають себе вищими в порівнянні з простими людьми. Ці зрадники, підкреслює Хетагуров, "готові піти на які завгодно компроміси, продати свою совість, свободу" молодість і красу якомога найдорожче, чи то буде купцем грек, єврей, турок, персіянин, німий, глухий, сліпий - все одно, були б гроші!" (5, С. 213). Їм, народом проклятим, поет кидає у вічі:

З життя ви зробили забаву.

Гидуєте чесним трудом"

Міняючи совість на славу.

Насильство звете ви судом,

Завжди ви шмагали по спині

І волі чиеїсь і прав,

Топтали ногами святині.

Так будьте ж щасливі нині,

Коли вже вас звір подолав !..

Переклад І.Цитовича (С.188-189).

Так таврує ганьбою національних запроданців осетинський поет у творі "Друзям-приятелям..." До речі, тут Коста, як раніше Шевченко, вдало використав жанр сатиричного послання, вклавши у нього гостро викривальний зміст. Відомо, що свого часу Великий Кобзар написав сатиричне послання "І мертвим, і живим..." широкого викривального діапазону.

Переходи від лірики до публіцистики, від патетики до сатири, від поезії до прози і драматургії характерні багатогранному таланту Коста Хетагурова, як і Тарасу Шевченкові. На озброєння своє осетинський поет брав усе, що допомагало йому полум'яно і гаряче захищати права осетин. У діяльності Коста Хетагуров завжди зосереджував свою увагу на вельми актуальних проблемах життя. І однією з таких проблем у той час було становище жінки.

Вже говорилося, що поступ за емансипацію жінки, вивільнення її з-під морального гніту стала однією з провідних тем світової літератури. Вона хвилювала Великого Кобзаря. У його віршах і прозі проходить ціла низка жіночих образів. Це - мати-страдниця Катерина, безталанна Мар'яна-черниця, месниця Оксана ("Слепая"), наймичка Ганна та багато інших.

В осетинській літературі Коста Хетагуров уперше заговорив про просту горянку і на повний голос всьому світові розказав про її горе і страждання. Він став на захист гноблених жінок. Так з'явилися його вірші "Мати сиріт", "На смерть горянки", "В бурю", п'єса "Дуня" і поема "Фатіма".

У шевченківській "Катерині" і хетагуровській "Фатімі" чи-мало відмінного. І це не випадково, бо в основу їх лягли не тільки різні життєві факти, а й осмислені вони співцями різних народів і різними самотніми талантами. Однак внутрішня близькість між цими творами відчутна і її не важко вловити, коли простежити самі принципи підходу обох поетів до вирішення подібної теми.

Якщо Шевченко показує трагедію Катерини за умов розкладу кріпацтва в Україні, то Хетагуров трактує Фатіму як жертву феодално-

родових відносин в Осетії на початку пореформеного періоду. З цього погляду, які б не були зовні різні долі героїнь, вони кінець кінцем трагічні. Не встигла ще розквітнути їх молодість, як розбещений офіцер Іван і розтлінний аристократ Джамбулат звели в могилу Катерину і Фатіму.

Звичайно, кожен із жіночих образів цих творів має суворий реалістичний колорит. Хоча черкешенці Фатімі довелося пережити не менш, ніж українці Катерині, проте обставини життя у них склалися різні. "Безпритульна сирота" Фатіма, прийнята за дочку князем, мріяла про велику любов, про свободу і насолоду в труді. Спочатку вона наївно вірила, що таке щастя принесе їй син князя - Джамбулат. Покохала, а потім п'ять років чекала його повернення з війни. Та коханий не повернувся, і в силу звичаю адата, який вимагав від дівчат обов'язкового одруження, Фатіма зупиняє свій вибір на біднякові Ібратімові, що давно її кохав.

Письменник показує, як героїня знайшла справжнє щастя. Зігрита ласкою і любов'ю Ібрагіма, Фатіма зрозуміла ціну життя. Вона вірить, що "в труді, знайде розраду й супокій" (С. 228). Це - природне бажання кожної простої жінки, яка не хоче більше терпіти свого рабського становища. Фатіма бореться проти тих, хто хоче позбавити її щастя. Так, коли повернувся син князя Джамбулат і хотів забрати Фатіму від колишнього свого наймита Ібрагіма, вона відмовляє йому. Адже для Фатіми її чоловік - "і честь, і щастя й супокій". Та жорстока дійсність, влада князя довела Фатіму і її сім'ю до трагедії: Джамбулат убиває Ібрагіма, а Фатіма від горя божеволіє.

Поєми "Катерина" і "Фатіма" не схожі одна на одну і жанровими прикметами, авторськими манерами живописання. Якщо перша з них має виразно ліро-епічний характер, то друга виконана в романтично-епічному плані. Тому у Шевченка більше ліричних відступів і роздумів, які пересипають його суворо реалістичну розповідь, У той же час Хетагуров підкреслено дотримується поетики романтичної поеми. Тут він, гадають учені, більше тяжить до творчості Пушкіна і Лермонтова, особливо до їхніх

поем на кавказьку тему. Маємо на увазі, зокрема, пушкінську поему "Тазіт". Але правдою є й те, що Коста, враховуючи нові історичні обставини, на відміну від російських літературних попередників, показує у "Фатімі" відхід героїні від свого соціального середовища, дає відповідне психологічне мотивування такого її вчинку.

Як у творчості Шевченка й Хетагурова, так і в особистому їхньому житті чільне місце займає благородне почуття кохання. Відомо, що кожен з них, проживши сорок сім років, не був одружений і не мав сім'ї, хоча обидва прагнули до цього протягом всього життя. Може виникнути питання, чи варто спеціально зупинятись на інтимному житті митця? Думаємо, що варто.

У відомій роботі Марієти Шагінян про Тараса Шевченка говориться: "В тому, кого і як любив творець - один з ключів до його творчої тематики, до розуміння головних його сюжетів, до розгадки його соціальних, політичних, життєвих ідеалів" . Письменниця прийшла до висновку, що Шевченко шукав у коханні зв'язок з суспільством, прилучення до людства, вираження самостійності, - особистої і громадської, - що робить кохання наймогутнішим, найповнішим виразом внутрішнього стану людини. Як побачимо далі, це значною мірою є характерним і для особистого життя Коста Хетагурова.

У Шевченка перше кохання пов'язане з іменем Оксани. Сам поет розповідає нам історію цієї дівчини та описує її образ. Ще дітьми вони "вкупочці росли" і "собі любились". Батьки хотіла "одружити їх", коли повиростають. У першому коханні Оксана, як старша, була порадником Тараса. Коли він плакав, "утирала сльози" і ласкою своєю відкривала для нього світ:

Чи правда. Оксано? чужа чорнобрива!

І ти не згадаєш того сироту,

Що в сірій свитині, бувало, щасливий.

Як побачить диво - твою красоту.
 Кого ти без мови. без слова навчила
 Очима, душею, серцем розмовлять,
 З ким ти усміхалась, плакала, журилась,
 Кому ти любила Петруся співать.
 І ти не згадаєш. Оксано! Оксано!
 А я й досі плачу, і досі журюсь...
 "Мар'яна-черниця" (131).

Але життя склалось так, що шляхи їх розійшлася. Тарас Григорович дізнається, що "ота Оксана в похід за москалями" пішла і "з байстрам вернулась". Однак її образ, як символ моральної чистоти, поет проніс крізь життєві бурі й незгоди. І коли у Шевченка згодом пробудилося нове кохання до такої ж "чорнобрової" простої польської швачки Гусаківської, у його пам'яті живим залишався образ Оксани.

Коли Шевченко перебував у Нижньому Новгороді, повертаючись із заслання, у нього знову спалахнуло почуття кохання. Мова йде про взаємовідносини Шевченка з молодю актрисою Катериною Піуною. Цей момент в особистому житті Кобзаря настільки схвилював О.Десняка, що той написав новелу "Поет і актриса". Твір був надрукований до 125-річчя від дня народження Тараса Григоровича Шевченка. У ньому розповідається, як Кобзар освідчувався Піуновій: "Душа у мене молода, Катерино Борисівно, говорив він. - Не приспали її, як не старались. І тепер, як згадаю Оренбург, Кос-Арал - серце в'яне, холодно стає... Думав дикарем стану... Витримав!"

Лукава Піунова грала з щирим почуттям поета. Десняк показує, як вона спочатку погодилась поїхати з поетом в Україну. Довірливий Шевченко добивається через сердечного друга Щепкіна її влаштування в Харківському театрі. Але марними виявились всі турботи Кобзаря про цю актрису. Вона відмовляє йому в одруженні, а пізніше поет дізнається, що Катерина

Борисівна підпи́сала контракт не з Харківським драматичним театром, а з нижнегородським антрепренером...

Шевченко глибоко пережив цю історію, бо "Піунова і її сім'я, - пише Марієта Шагінян, - повелись з Шевченком грубо і пошло". Хоч актриса теж походила з кріпаків, проте вона, як виявилось, була далека від Шевченкових переконань. Не випадково сам поет згодом усвідомив свою помилку, дав у "Щоденникові" негативну оцінку Піуновій.

Тогочасні обставини украли в Шевченка особисте щастя, лю́бов, як і зробили вони безталанними Катерину, Оксану, Мар'я́ну... Такою ж склалась особиста доля і в осетинського народного письменника. Як і Кобзар, Хетагуров усе життя мріяв про сім'ю, про любов. Навіть постійні переслідування Коста не вбили у ньому ніжного почуття любові, почуття, яке десятиліттями горіло в його серці.

Ще в юнацькі роки у серці Хетагурова породилось перше ясне проміння кохання. Ці промені були спрямовані до Віри, подруги юнацьких літ. І хоч це було ще неусвідомлене почуття, але воно не залишало поета протягом всього його життя. Навіть у період херсонського заслання Коста з хвилюванням згадує про своє перше кохання.

Десь у кінці 80-х років Коста зблизився з сім'єю Олександр Цалікова, який працював у Владикавказькому осетинському притулку. Як уже зазначалося, у подружжя Цалікових були дочки. "Коста закохався у мою молодшу сестру Ганну, - згадує Олена Олександрівна Цалікова. - Один час вий наймав у нас кімнату під майстерню, у якій писав картини. Його захоплення перестало бути секретом для оточуючих, і батько, порадившись зі своїм другом Б.Є.Кізером, вирішив відмовити Коста у квартирі. Цим епізодом був викликаний вірш Коста "Знову мене гонять, знову переконують, що краще роз'їхатись нам" .

Хетагуров болісно пережив і розлуку з коханою, і переслідування влади. Вже згодом, перебуваючи у Ставрополі, Коста в листі від 6 грудня 1898 року до Ганни Олександрівни Цалікової схвилювано розповів про

колись пережите і про незгасаючі до неї почуття. На цьому листі треба зупинитись, щоб зрозуміти складну гаму почуттів і душевний стан поета, людини чесної, щирої, задушевної, з великим серцем, світлим розумом.

Коста був засланий у нетрі Карачаївських гір. Звідси він надсилає листа до своєї любі Ганни. Але вона стримано відповідала, що після закінчення гімназії "хоче пожити на волі". Тоді з уст поета вирвались слова: "Тяжко... як в'язниця, життя огидне". А потім прийшла звістка про смерть батька... Але Хетагуров мав мужність заявити: "В майбутньому все. Не треба щастя! Я не звик, я не хочу. Одна лиш мить. лиш звук співчуття, - за них я життям заплачу!" (підрядник). За цих обставин народилися рядки, звернені до Ганни: "Пробач, пробач назавжди! Знехтуваний тобою, я палицю і торбу благословляю знову, благословляю життя, свободу і спокій". "Почну, як і раніше, мандрувати по світу, молитися і кохати..." (підрядник).

Після заслання Хетагуров переїхав до Ставрополя і тут віддався громадській і творчій діяльності. Та нерідко у нього знову спалахувала болісно солодка мрія про нову зустріч з Ганною. Це почуття все більше і більше охоплювало його. Але Коста довідався, що Ганна - наречена іншого. Важко передати настрій поета, породжений такою вісткою. "Ця подія, - зізнавався він, - викликала ряд віршів найсуперечливіших, не без болю і навіть злості... Згадувати про всі не варто, вкажу лише на два: це - "Стрімчак" і "Про що жаліти?" (5, С. 49). Тут Хетагуров порівнює себе, ліричного героя зі стрімчаком, скелею:

Мрачного утеса только что коснулся
 Первый луч восхода, весело шутя...
 И утес холодный ожил, улыбнулся,
 Запылал румянцем ярким, как дитя.

 Застонали скалы, повалились ели...
 Под ударом бури дрогнул велакан...

Ландыши измяты, камни потускнели...

Хлынули потоки из глубоких ран...

Наступила полночь, тихая, немая...

В сон невозмутимый погружен утес...

Только по ланитам, змейкою сбегая,

Падают беззвучно в бездну капли слез.

"Утес" (2, С. 108-109).

Але наречений Ганни передчасно помер. Коста не радувався від цього, а глибоко переживав і поділяв сум з коханою. Так міг зробити тільки справжній друг, яким був для Г.О.Цалікової Хетагуров. Коли осетинський поет був важко хворим, він як ніколи хотів зустрітися з коханою і розповісти їй про свою щирю любов. Та побачення з Г.О.Цаліковою відбулося лише через десять місяців. Проте нічого доброго воно не дало, виникли нові труднощі і перешкоди. Коста їх розумів: "Мое горе - горе особливого роду: суспільно-соціальне моє становище настільки "нестійке", що всяка спроба зв'язати з своєю долею долю іншої живої, думаючої істота - безумство" (5, С. 52).

Очевидно, на це натякала йому і сама Г.О.Цалікова. Коста гаряче їй говорив, що бідності не треба боятися, а якщо у них будуть діти, то турбота про них стане вищою насолодою. "...Ми завжди, - підкреслював Коста, - зуміємо виховати із них працелюбних трудівників і чесних громадян" (5, С.53). Просячи і вмовляючи кохану, він щиросердечно визнає: "Ні молодістю, ні красою, ні багатством, ні блискучою кар'єрою - не відзначила мене доля. Бідний поденник-осетин, якщо і я наслідуюсь робити цей ризикований крок, то тільки тому, що я так безмежно люблю Вас..." (5, С. 4). Сподіваючись на спільне життя з Ганною, Хетагуров пише вірш "Я знов до тебе"....:

Я знов до тебе, дорога подруго

Завітних дум, звертаюсь, кличу знов,
 Як хворий, що зборов свою важку недугу.
 Але душевних мук не поборов,
 Прийми мене... Схиляюсь головою
 До ніг твоїх, несу журбу свою.
 Дозволь мені гарячою сльозою
 Злочинну пристрасть змити всю мою...
 Без гіркоти, з турботою м'якою
 Знов келих мій отруєний подай,
 Знов з ласкою, з усмішкою гіркою
 Забуту пісню ніжно проспівай!..
 І пісня та, твоє цілюще слово.
 Віллє мені у груди почуття,
 І я прокинуся, зберуся з духом знову
 Для боротьби, для іншого життя.
 Переклад С.Крижанівського (С. 154).

На якийсь час особисте щастя усміхнулось поету. Разом з Ганною проводив він "хвилини інтимності". То був хороший і щасливий час. Та не довго. Нескореного Хетагурова царська адміністрація, як вже мовилося, вислала до Херсона. Поступово, але помітно охолоджувалися почуття у Ганни до поета. Зате засланець не переставав її кохати. Він болісно мучився і все ж сподівався на сімейне щастя. І чим настійніше мовчала Г.О.Цалікова, тим частіше Коста охоплювало почуття туги і душевного смутку. Замість листів він надсилав Ганні свої твори. Одним з таких є вірш "Чому?", написаний Хетагуровим ще на початку 1899 року.

Безнадійність кохання до Ганни, невдачі в особистому житті швидко стали для Коста реальним фактом. Він, як і Шевченко, мав повне право сказати про себе: "Любовь... Ах, любви, любви одной! С нее на три века, на вечность бы стало! В своих бы объятых ее растопил! О, как бы я нежно, как

нежно любил! -... Но было некого любить: сочетаться не с кем было” (“Тризна”, 146-147).

...Знаходження Коста Хетагурова у колі письменників-однодумців різних національностей сприяло не лише його духовному збагаченню, а й ще яскравішому виявленню у Коста творчої особистості та національної самобутності. І в цьому є своя логіка: у мистецтві слова, як і взагалі в мистецтві, "всі є, -за влучним висловом М.Пришвіна, - учнями один у одного, але кожен іде своїм власним шляхом" ("Литературная газета", 14.01.1956). Як встановили вчені, в даному разі діє така закономірність: плідний вплив літератур має місце лише там, де творче засвоєння художнього досвіду іншого народу відбувається у поєднання цього досвіду перш за все з кращими національними художніми традиціями .

Якщо мати на увазі Хетагурова, то він воістину національний поет. Адже його дивовижний талант дав можливість поєднати духовні набутий слов'янських народів з традиціями рідної культури. Національна самобутність Коста обумовлена всебічним та інтенсивним зв'язком його творчості з Осетією, її сучасним і минулим, з психологією та моральним світом її народу ,з мовою і побутом осетин . Одне слово, як при іншій нагоді зауважує Н.Дасусойти, справжня національна самобутність передбачає глибоке знання і тонке відчуття митцем слова всієї національної дійсності (історичної, соціальної, психологічної, моральної, побутової, кульмурної, мовної) як в горизонтальному, так і у вертикальному вимірах .

Ясна річ, закладаючи основи осетинської літератури, Коста Хетагуров постійно вступав у контакти з видатними письменниками інших літератур. У такий спосіб він прагнув вивести її до світових культурних зразків, моделюючи їх у душі і за подобою своїх ідеалів й естетичних уподобань. Внаслідок цього Коста підняв свою рідну літературу до такого рівня, що вона в його особі стала здатною задовольнити не лише духовні потреби осетинського народу, а й бути рівною у взаєминах з іншими літературами.

Розділ III. ОНОВЛЕННЯ ТРАДИЦІЙ ТАРАСА І КОСТА (XX ст.)

Любов до поезії Шевченка в осетинській літературі традиційна, його поезія завжди була у нас своєю.

Н.Джусойти. Серце, зігріте добром.

Я понесу до людей України,
В наші поля і міста
Пісню чудову борця-осетина,
Сина Кавказу - Коста!

Т.Масенко. Пам'яті Коста Хетагурова

У XX ст.. оновлюються традиції Шевченка і Хетагурова в сфері взаємин української та осетинської літератур. Цей процес відбувався за складних умов: сталися три революції - одна 1905-го, дві 1917-го. У 20-х роках спалахнули світлі промені надій національного відродження в Україні й Осетії. Але ці надії болісно глушилися страшними вибухами чорної сталінщини.

Розкриваючи суть цього процесу 20-х років, дослідники відзначали: "Взагалі для більшості українських літераторів(і, звичайно, для осетинських – ред.), хоч би до яких груп вони належали і якої естетичної програми дотримувалися, був украй актуальним пошук узгодження свого національного ества та національних стимулів з історичною реальністю, в якій тоді домінуючою була тенденція до пролетарсько-інтернаціоналістичного перетворення світу . Якогось мірою це позначилося і на тогочасних українсько-осетинських літературних взаєминах.

Звичайно, на початку XX ст. у митців слова України та Осетії було чимало труднощів: відсутність єдиної літературної організації, кваліфікованих перекладачів, невчасна смерть провідних письменників. Зокрема, тоді пішли з життя Б.Грінченко, І.Франко, Леся Українка, М.Коцюбинський, К.Хетагуров, Б.Гуржибеков, Р.Кочисова, О.Гадієв...

Бурхливі і суперечливі події першої чверті ХХ ст. певною мірою порушували традиційні зв'язки між українськими та осетинськими діячами культури.

Однак все ж не переставали жевріти вогники взаємин між ними. Так, осетинський поет і громадський діяч Г.Цаголов (1871-1939) щедро використовував художній досвід нашого Кобзаря. Він опублікував вірш "Прометей" (Пам'яті Шевченку) в журналі "На Кавказе" (1910, №7-8). Епіграфом до нього Георгій Михайлович узяв першу строфу шевченкової поеми "Кавказ".

Власне кажучи, цей епіграф визначає основний мотив поезії "Прометей". Як великий Кобзар, так і Г.Цаголов оспівує нездоланність поневолених народів - дух прометеїзму. Автор виявляє розуміння того, що вже тоді зявилися реальні передумови національного відродження. Звідси і впевненість поета в те, що "грянет гимн свободы":

Пусть проходит время... Пусть мелькают годы...

Верю я: настанет лучезарный час.

Характерно, що Г.Цаголов поставив ті ж самі рядки з поеми "Кавказ" як епіграф і до свого нарису "Край безпросвітньої убогості" (1912). У цьому творі показав тяжке становище осетинського селянства. В оповіданні-легенді "На березі Каспію" (1912) осетинський письменник використав вступ до балади Шевченка "Причинна" - "Реве та стогне Дніпр широкий". Особливо діяльну участь Г.Цаголов брав у відзначенні 50-річчя з дня смерті українського поета.

Традиції Кобзаря в цьому питанні продовжили його наступники. Так, на початку ХХ ст. український письменник Степан Васильченко співчутливо поставився до осетинського народу і прагнув познайомити своїх земляків з фольклорними скарбами Осетії. Перебуваючи в Бахмутській в'язниці, він з великим зацікавленням поставився до осетинської народної творчості. Із слів

осетина Хостанаєва, що сидів з ним в одній камері, Степан Васильченко записав і потім, після виходу з тюрми, на їх основі створив свої відомі "Осетинські казки".

Степан Васильченко з демократичних позицій підходив до художнього осмислення осетинського фольклору. Його зацікавила в першу чергу мотиви тих казок, у яких виражені народні погляди на життя і на суспільні явища. Так, у казці "Мені моє" висміюється жадність людей. Скупий селянин відчув себе щасливим тільки тоді, коли осудив рабську залежність від багатства і вирішив по-новому жити: не шкодувати "свого добра для себе і для своїх дітей", "людям у нужді помагати і хліб-сіль з ними ділити".

У кінці 20-х-поч. 30-х років українсько-осетинські літературні зв'язки помітно активізувались. Певною мірою це пояснюється тим, що до Південної Осетії прибула на постійне мешкання українська письменниця Варвара Іванівна Чередниченко (1896-1949). Впродовж десяти років (1928-1938) вона вельми плідно працювала на ниві українсько-осетинських літературних зв'язків. У цій благородній справі їй надавав всіляку допомогу її чоловік, тодішній голова правління письменницької організації Південної Осетії Чермен Беджизати. На жаль, він став жертвою сталінщини і безпідставно його було страчено. Рятуючись від переслідувань з боку сталінських чиновників, Варвара Іванівна повернулася в Україну. Під час війни вона знаходилася в евакуації. Тяжкі життєві і моральні обставини підірвали здоров'я цієї мужньої й ніжної письменниці-патріотки. Невдовзі після війни у Києві передчасно обірвалося життя В.І.Чередниченко...

Патріотична діяльність В.І.Чередниченко у сфері духовного взаємозбагачення українців та осетин заслуговує на окреме дослідження. Адже, як влучно підкреслив А.Коцоев, для неї Осетія "виявилась рідною" (Лист від 31.10.1940 року). Не випадково у різні часи про українсько-осетинські літературні зв'язки Варвара Іванівна написала понад п'ятдесят творів художньої прози, публіцистики, літературної критики, перекладів

тощо . Але характер нашої роботи диктує розглядати її спадщину у контексті етапів розвитку осетинської літератури.

Природно виникає питання, що ж зробила В.І.Чередниченко для налагодження контактів між українськими та осетинськими письменниками у кінці 20-х- поч. 30-х років, коли в Осетії завершувався перший етап формування національної літератури? Насамперед разом з чоловіком Ч.Беджизати Варвара Іванівна представляла осетинських письменників на різних літературних форумах. Це надавало їй діяльності масштабності й обізнаності з світовим літературним процесом.

Завжди творчо активна, ініціативна і допитлива В.І.Чередниченко посилено вивчала осетинську історію, літературу й мову. Вже у тридцятих роках вона завершила історико-літературний нарис "Сучасна Осетія", що для того часу був помітною подією у культурному житті. Цим нарисом відкриватиметься збірка її перекладів "Осетинські оповідання" (Харків.; вид-во Література і мистецтво) . Одночасно Варвара Іванівна вперше познайомила рідною мовою своїх земляків з творами п'яти осетинських письменників (К.Хетагурова, Ц. Галієва, О.Джатієва, Ц. Кусчитаєва, В. Бегізова). Кожен з них представлений одним оповіданням, що і визначило зміст згаданої збірки.

Як своєрідна передмова до збірки "Осетинські оповідання" нарис В.І.Чередниченко "Сучасна Осетія" до цього часу не втратив цінності. У ньому подаються вельми важливі відомості про історію виникнення осетинського народу, про культуру й літературу Осетії і про красу повіту природу цього своєрідного краю. Головна маса осетинської людності, підкреслює Варвара Іванівна, розмістилась на обох схилах великого Кавказького пасма. Адміністративно Осетія була поділена на Північно-осетинську АРСР (Цагат Іристон) з центром у Владикавказі та Південно-Осетинську АО (Хуссар Іристон) з центром у м. Цхінвал. Від Владикавказу до Цхінвал 140 км, а залізницею треба їхати в об'їзд - 1290 км.

У малюнку відтворено яскраві пейзажні картини Осетії. Письменницю захоплює краса осетинської природи у всій своїй грізній величі: запашні густотравні луки, гомінливі річки часто падають буйними водопадами, чорні ліси й над усім - сліпуче сонце... Грізна краса! По лісах ще стрибають дикі кози й чути рев ведмедів; вовки й лисиці живуть тут на привілі... У сусідстві із тваринами по крутих схилах скель розкидані оселі осетинських аулів... Стиль осель, як і тисячі років тому, крій одягу також старосвітський, і старосвітські адати (закон, звичай – ред.) керують населенням в його праці й відпочинку.

Але у малюнку "Сучасна Осетія" основна увага Варвари Іванівни була зосереджена на стислому викладі історії осетинської культури - фольклорі, музиці, поезії, прозі і драматургії. Якщо у той час вульгарні соціологи принижували художню спадщину і нерідко фальсифікувала сучасний літературний процес, то В.І.Чердиченко зуміла правдиво та науково обґрунтовано проаналізувати значні естетичні набутий осетин. Скажімо, і донині не застаріли її судження про таких осетинських письменників, як К.Хетагуров, Т. Мамсуров, А. Коцоев, Ц. Гадієв, Є. Бритаєв, С. Кулаєв...

У 30-х - кінець 50 роках українсько-осетинські літературні зв'язки, в порівнянні з попереднім періодом, постійно затьмарювалися свавіллям з боку сталінського адміністративно-командного диктату. Безжалісний культ особи виявився трагедією для провідних українських і осетинських письменників. Тоді у розквіті творчих сил внаслідок терору покінчили з життям або безпідставно були репресовані, й страчені десятки письменників. Серед них - світлі імена М.Хвильового, М.Куліша, М.Зерова, Г.Епіка, М.Вороного, Є.Плужника, В.Поліщука, Г.Баркова, Ч.Беджизати, К.Дзесоева, А.Кубалова, С.Кулаєва, К.Фаріона... Всі вони посмертно реабілітовані.

Звичайно, за цих складних умов митці слова України та Осетії, дбаючи про подальший розвиток своїх національних літератур, все більше надавали значення контактним і типологічним зв'язкам.

Осетинські вчені науково обґрунтували природність посилення прагнення діячів літератури Осетії засвоювати здобутки інших культур. Назвемо лише найхарактерніші факти на цю тему. Наприклад, друкування у місцевій пресі матеріалів про літературне життя інших народів, організація обміну делегаціями письменників різних національностей з метою взаємного збагачення творчим досвідом. Так, у червні 1937 року група осетинських письменників у складі К.Бадаєва, Д. Мамсурова, А. Гудуєва, Х.Плієва, Г.Плієва, Г.Кайтукова здійснила цікаве творче відрядження по містах: Москві, Ленінграді, Києві, Одесі, Севастополі, Тбілісі.

Але особливо активізувалась перекладацька робота: осетини мали можливість читати рідною мовою твори класиків зарубіжної, російської, української, грузинської, білоруської літератур. Цьому сприяло те, що 1934 року місцева газета "Растдзинад" ("Правда") організувала спеціальну дискусію з питань художнього перекладу з інших мов на осетинську: "Це було, - вказують учені, - закономірне явище, пов'язана з розвитком осетинської літератури" з підвищенням ідейно-естетичного рівня перекладачів. У середині 30-х років в Осетії вирости талановиті кадри перекладачів. Ними були перекладені такі твори О.Пушкіна, як "Цигани" (переклад Г.Плієва), "Мідний вершник" (переклад Х.Ардасенова), "Кам'яний гість" (переклад Нігера) і ін.; М.Лермонтова "Мцирі" (переклад Д.Мамсурова), "Хаджи-Абрек" (переклад Г.Плієва), поеми і вірші Т.Шевченка, А.Церетелі, Янка Купали, Якуба Коласа. С. Стальського і ін.

Осетинською мовою були видані окремі твори "Робінзон Крузо" Даніеля Дефо, "Пригоди барона Мюнхаузена" Распе, "Мандрі в країну ліліпутів" Свіфта А. Чехова, М.Горького, Д.Фурманова, "Разгром" Фадєєва, "Як гартувалася сталь?" М.Островського і ін. Осетинські письменники, перекладаючи рідною мовою класиків і сучасників літератури, глибше осягли таємниці їх майстерності. Нігер писав: "Чому я продовжую навчатись у Пушкіна? Простоті й зрозумілості мови, логічної завершеності творів, широті діапазону, глибокої емоційності" .

Погодимось, що саме налагодження доброзичливих, ділових і всебічних взаємин породжувало різноманітні й ефективні форми спілкування майстрів художнього слова різних національностей, сприяло виявленню кожною національною літературою своїх художніх надбань, прогресивних традицій і перспективного новаторства. У цьому нас переконують і тогочасні ювілеї великих попередників - Т.Шевченка, О.Пушкіна, Ш.Руставелі, К.Хетагурова... Вшанування пам'яті цих своєрідних духовних вершин засвідчило про високі обрії літератур і про дальші перспективи зростання останніх.

Скажімо, прикладом виявлення тогочасної національної зрілості письменників була їхня участь у відзначенні 80-річчя від дня народження Коста Хетагурова. Для вшанування основоположника осетинської літератури до Осетії прибули відомі письменники Києва, Москви, Ленінграда, Мінська, Тбілісі, Баку, Єревана, Алма-Ати... Тепле слово про Хетагурова сказали О.Толстой, М.Тихонов, О.Фадєєв, Вс.Іванов, М.Шагінян, В. Немирович-Данченко, Г.Леонідзе, Т.Масенко, Ст.Крижанівський, М.Ушаков... Ніби підсумовуючи роздуми письменників про сина Осетії, грузинська газета "Комуніст" від 20 листопада 1939 року писала, що значення Хетагурова для рідного народу таке, яке має Шевченко для українців, Пушкін для росіян, Ілля Чавчавадзе для грузин.

На жаль, подібні дати часто-густо використовувалися й з пропагандисткою метою, що шкодило розвитку національних літератур. Справа в тому, що тоді фальсифікувався нерідко сам процес між літературних взаємин, штучно перебільшувався вплив російської літератури на творчість письменників інших національностей. Засуджуючи ці антинаукові догми, академік О.Білецький наголошував, що спорідненість між літературами не означала і не означає тотожності між ними. Скажімо, підкреслював учений, "українська література – зовсім не відгалуження російської літератури. Російсько-українське літературне єднання аж ніяк не означає злиття" ("Міжнародне значення української літератури").

У цей період динамічнішими стають й українсько-осетинські літературні зв'язки. Як правило, вони обумовлюються життєвими і художніми потребами. Скажімо, тоді для репертуару осетинських театрів явно не вистачало сучасної тематики. За цих обставин у другій половині 30-х років до нього була включена і п'єса О.Корнійчука "Платон Кречет". Вона не лише приносила осетинським глядачам естетичну насолоду, а й стала своєрідним поштовхом до появи нових п'єс у тогочасній осетинській драматургії. Цьому сприяло ще й те, що у перекладі і постановці п'єси "Платон Кречет" брали участь українські та осетинські письменники (В.Чередниченко, Ч.Беджизати). Цікава і така деталі під час вистави південноосетинські актори співали українські пісні в перекладі на рідну мову, а північноосетинські - в оригіналі, українською мовою.

В наступні роки обміни між українськими й осетинськими письменниками і творчими колективами набувають взаємного характеру. Так, у важку для обох народів воєнну годину в м. Владикавказі виходить збірка "Говорит Северная Осетия" (1943). На її сторінках вміщено схвильовану статтю письменника В.Собка "Привет от братской Украины". 1944 року в Осетії майже півроку перебував Державний симфонічний оркестр УРСР. За короткий час він підготував кілька програм з осетинської народної і професійної музики.

Поступово вступають у взаємодію різні види мистецтва. Зокрема, 1953 року перед осетинами виступала Державна заслужена капела бандуристів УРСР. Того ж року Луганський обласний український музично-драматичний театр ім. О.Островського показав в Осетії вистави "Назар Стодоля" Т.Шевченка і "Поки сонце зійде, роса очі виїсть" М.Кропивницького. З свого боку, Осетинський державний драматичний театр гастролював у містах Києві, Одесі, Вінниці, Кіровограді, Дніпропетровську. Як свідчать рецензії на його вистави, осетинські майстри сцени виявили високий рівень професійної підготовки.

Форми українсько-осетинських літературних зв'язків набувають нових якостей і граней. То український критик В.Матяш друкує у владикавказькій газеті статтю "Ювілей Коста Хетагурова в Херсоні" ("Соціалістична Осетія", 17 липня 1939 року), то з Осетії надходять вісті про широке вшанування там пам'яті Т.Шевченка та І.Франка, то чутні голоси М.Нагнибіди і П.Дорошка на з'їзді осетинських побратимів по перу й біля могили К.Хетагурова, то Ю.Назаренко повідомляє про вихід за редакцією П.Тичини збірки "Осетинська ліра" К.Хетагурова. Як видно з архіву В.Чередниченко, приблизно тоді ж вона створює для українського читача наукові розвідки "Т.Шевченко і К.Хетагуров" й "Осетинська ліра".

Очевидно, тоді одним з виявів національної зрілості української й осетинської літератур була інтенсивна взаємна робота над перекладами кращих літературних витворів України та Осетії. Внаслідок цього окремо виходять осетинською мовою твори Т.Шевченка, І.Франка, Лесі Українки й збірка "Українські оповідання" (1954). З свого боку українці мали змогу читати рідною мовою збірку К.Хетагурова "Осетинська ліра" (1950). Характерно, що в її перекладі взяли участь тридцять п'ять українських поетів. Як визнають фахівці, їхні переклади понад ста творів осетинського поета здійснені в основному на належному професійному рівні.

У даному разі досвід наших поетів-перекладачів заслуговує на спеціальну розмову. Однак зараз обмежимо себе лише окремими зауваженнями на цю тему. Деякі дослідники вважають, що "невиправдано виникла у когось (!) потреба перекласти милозвучну назву збірки Коста "Ірон фалди?" як "Осетинська ліра". Остання назва, мовляв, далека від оригіналу. Вона, так би мовити, не виконує того "ідейного навантаження", яке вкладав сам поет у назву "Ірон фандир". На основі цього робиться такий висновок: "І у цьому відношенні слово фандир, безперечно, ближче до української кобзи, ніж до слова ліра".

Гадаємо, що таке припущення не має достатньої аргументації. Відомо, що Коста ніколи не користувався словом кобза. Зате він вживав слово ліра

навіть більше, ніж слово фандир. Можна навести безліч прикладів. Обмежусь лише кількома. Наприклад, у Коста є такі рядки: "його ліри могутні акорди" (С.126) або "не докоряй мені, що я покинув ліру" (С.121) тощо. З цього видно, що навіть з формального боку нема ніяких підстав протиставляти слова фандир і ліра, якими користувався Хетагуров. Справа в тому, що у своїх російських поезіях Коста користується словом ліра, а в осетинських - фандир. Оскільки в українському виданні переважають кількісно російські поезії (їх більше взагалі у поетичній спадщині Хетагурова), то правомірним було дати йому назву "Осетинська ліра". До речі, в передмові до цього вибраного П.Тичина спеціально звертає увагу українського читача на те, що друга збірка Коста має назву "Ірон фандир".

Необхідно особливо наголосити на тому, що вихід українською мовою вибраних творів Коста "Осетинська ліра" був ще одним підтвердженням доброзичливого ставлення наших поетів до Коста. Він також сприяв дальшому зміцненню національних основ літератур українців й осетин. Адже, за влучним висловом П.Тичини, "творчість Коста Хетагурова є цінним доповненням культури всіх народів".

Важливе значення має також принцип відбору для перекладів українською мовою осетинських і російських творів Хетагурова. Вважаємо, що загалом перекладачі й редактор П.Тичина включили до збірки "Осетинська ліра" кращі вірші й поеми Коста. Власне, про більшість з них йшла мова у попередніх розділах нашого дослідження. Зараз нагадаємо лише про такі, як "Заповіт", "Надія", "Заспівай!", "Пісня бідняка", "Мати сиріт", "Кубади", "Джук-тур" тощо. Без них не можна було б й уявити творчого обличчя осетинського поета.

Але доводиться шкодувати, що окремі вірші Хетагурова, які мають важливе національне і художнє звучання, чомусь не потрапили до виданої українською мовою збірки "Осетинська ліра". Наприклад, наш читач не зустрічає в перекладі осетинські поезії "Бажання" та "Біля могили". Тим часом, у першому з названих творів, включеного до всіх видань Коста,

виражено авторське розуміння естетичного ідеалу. На думку поета, вартий наслідування той, хто "прославився в народі", "вітчизну любив" і "славою батьків дорожив". У другому вірші опоетизовується подвиг передчасно померлого М.З.Кіпіані, полум'яного грузинського публіциста й громадського діяча другої половини ХІХ ст.

Безперечно, до виданої українською мовою збірки "Осетинська ліра" варто було б значно більше включати російських поезій Коста. Гадаємо, що в першу чергу серед них заслуговують на увагу такі, як "Владикавказ", "В бурю", "Недоспівані куплети", "Пам'яті Я.М.Неверова", "Стрімчак", "Босяк" та ін. Кожен з них, маючи різні задуми, порушує важливі для того часу соціально-моральні проблеми, які хвилювали осетин.

Звичайно, перекладачам збірки "Осетинська ліра" довелось зустрітись з цілим рядом труднощів. Якщо більшість перекладачів добре знала російську мову, то майже жоден з них не володів осетинською мовою, обмежувався лише підрядниками. На якість перекладів негативно могло б вплинути й те, що їх здійснювали поети різних творчих індивідуальностей. Звідси можливість строкатості стилів таких перекладів. Але, на нашу думку, колектив перекладачів на чолі з редактором П.Тичиною домігся того, що в основному було забезпечено звучання українською мовою художнього багатства творів Хетагурова. Гадаємо, що в цьому заслуга всіх перекладачів, а П.Тичини особливо. Внаслідок глибокого розуміння ним творчості осетинського поета, тонкого відчуття художнього слова останнього та великого досвіду перекладацької роботи він зумів усунути стильовий різнобій перекладів.

Очевидно, доцільно спочатку говорити про переклади російських поезій Коста, що увійшли до збірки українською мовою "Осетинська ліра". Їх не лише більше, а й ближче вони до оригіналу за змістом, стилем і музикальною інструментовкою. І в цьому є своя закономірність: для їх перекладу не було потреби мати справу з підрядниками. Тому, гадаємо,

"Осетинська ліра" в українській інтерпретації є новим етапом у взаємозбагаченні художніми цінностями.

З майстерністю П.Тичина здійснив переклад з російської мови на українську творів Коста "Привіт" і "У.Ц." ("Ах, Угалук! Ах, Угалук!"). Як правило, він прагнув точно передати зміст і форму оригіналу. Тому, гадаємо, основною особливістю тичинівського перекладу є те, що останній текстуально, лексично й інтонаційно збігається з оригіналом. Звичайно, цьому сприяє й спорідненість мов. Для прикладу візьмемо послання-експромт "У.Ц.", адресоване Угалуку Цалікову, одному з родичів сестер Цалікових. Довідавшись про зарахування його кандидатом в офіцерське училище, Хетагуров і написав у гумористично-жартівливому дусі вірш-послання.

У перекладі, як і в оригіналі, збережено образну систему, гумористичне начало, звукозапис, рефрен і психологічний підтекст. Тичина прагнув передати художні засоби, властиві поетичній системі Коста. Скажімо, він зберіг хетагуровське несподіване порівняння (порівнює з худобою гонителів за військовими чинами). Подібне порівняння вносить ознаки сатири у портрет любителів "воєнних мод". Більше того, у перекладі навіть з'являється новий естетичний нюанс: вводиться епітет чудацька до слова мода, що значно посилює сатиричну характеристику військових кар'єристів.

В. Сосюра переклав з російської мови лише один вірш Коста "Пісня раба". На відміну від П.Тичини, він зробив творчий переклад, не намагався буквально дотримуватись оригіналу. Наприклад, замінено слова "народились" на "поріднились", "хан" на "князь" та ін. Але перекладачеві пощастило в основному передати і трагічне становище раба-трудівника, і засудити "князя-чванливого". Це становить основний ідейно-художній зміст оригіналу.

Високою професійною культурою відзначаються переклади М.Терещенка таких хетагуровських віршів російською мовою, як "Не докоряй мені", "Не вір, що я забув" і "Під новий рік". Вдумливо й майстерно

у них передано загальну тональність поезії і характер художнього слова. Так, в поезії "Під новий рік" перекладач добре передав високий пафос, публіцистичну спрямованість та емоційний тонус оригіналу. Шкода лише, що М.Терещенко до кінця не продумав останню строфу твору. Якщо в оригіналі закликається піднести келих "за братство, волю й народ", то в перекладі "за край свій, друзі, за народ".

У збірці "Осетинська ліра" вміщено українською мовою й ряд російських віршів з циклу інтимної лірики. Серед них виділяється поезія, "Я знов до тебе...", перекладена С.Крижанівським. Відомо, що перекладач - сам поет і вчений, який добре обізнаний з історією осетинської літератури та творчою особистістю Хетагурова. Цим значною мірою пояснюється те, що він відтворив дух вірша "Я знов до тебе...", написаного автором у невимовно тяжку хвилину душевних потрясінь. У цьому нас переконує вже перша строфа:

У Хетагурова

Опять к тебе, любимая подруга
 Заветных дум, стучусь я, как больной,
 Осилевший объятия недуга,
 Но с сломаной, истерзаной душой...
 (2, С.104)

У Крижанівського

Я знов до тебе, дорога подруго
 Завітних дум, звертаюсь, кличу знов,
 Як хворий, що зборов свою недугу,
 Але душевних мук не поборов.
 (С.154)

Промайнуло багато років, коли вийшла збірка "Осетинська ліра" (1950). З того часу набагато збагатився досвід теорії й практики перекладацької роботи. Гадаємо, що нині найбільш слушними є думки тих учених, які ставлять питання про комплексний підхід до проблеми поетичного перекладу. "Перекласти вірш, - наголошує О.Гайнічеру, - не означає передати засобами іншої мови образи, вихоплені окремо, окремі ритміко-інтонаційні нюанси (хай навіть досить тонкі) - потрібно створити цілісну поетичну структуру, в якій головні ідейно-художні компоненти взаємодіють між собою аналогічно тому, як це відбувається в самому першотворі.

Поет, який прагне відтворити в перекладі ціле, - продовжує вчений, - як правило, не припускається буквалістичних помилок. Але в перекладацькій практиці час від часу помітні прояви буквалізму, рецидиви натуралістичного методу. Чому? Мабуть, саме через небажання чи невміння перекладача бачити ціле. А в результаті з'являється на світ пересічний, ординарний, непривабливий твір, з якого дуже важко вивести об'єктивне судження як про поета, якого перекладають, так і про літературу (ширше - культуру) народу, представником якого є цей поет" .

Якщо брати до уваги ці високі критерії оцінки перекладів, то доводиться шкодувати, що до збірки "Осетинська ліра" потрапили і такі переклади російських творів Коста, на основі яких про нього "важко вивести об'єктивне судження". Головна причина полягає в тому, що окремі перекладачі із значними втратами передали ідейно-художній зміст навіть російських віршів осетинського поета. Для прикладу візьмемо як типові явище переклади І.Цитовича, яких, на жаль, чимало у збірці "Осетинська ліра".

Вже зазначалося, що у Хетагурова є вірш "Друзям-приятелям і всім, хто набридає мені сльозоточивими порадами". Перекладаючи цей твір, І.Цитович в основному зберігає його сатиричне спрямування. Але перекладачеві не завжди вистачає достатньої професійної культури і хисту,

щоб передати високий мистецький рівень, ідейно-художню своєрідність оригіналу. Звернімося до прикладу. В оригіналі говориться: "люблю с ней (лірою – ред.) скитаться по миру. Люблю на свободе пожить" (2, С.158). Тим часом перекладач не лише відходить від оригіналу, а й збивається на такі трафаретні штампи: "Я взял її (ліру – ред.) в подругу шири (?!). Мандруем: чого нам тужить?.." (С. 188). Ми вже не говоримо про те, що без потреби перекладач "осучаснює" назви предметів: замість "сажень" вживає "метр" і т.д. Внаслідок цих і подібних прорахунків, які допускає не лише І.Цитович, а й деякі інші перекладачі, частина російських віршів Коста в українській інтерпретації видаються приземленими. Звичайно, перекладів такої низької естетичної якості відносно мало у збірці "Осетинська ліра".

Значно складнішим є питання про ступінь досконалості перекладів на українську мову осетинських поезій Хетагурова. Як уже зазначалось, ці переклади здійснені на основі підрядників. Але, як свого часу засвідчив П.Тичина, такі підрядники і метрику віршів до них готувала група кращих осетинських письменників. Її представники були і своєрідними консультантами для частини українських літераторів, які брали участь у цих перекладах. Певною мірою став зразком для українських поетів і перекладацький досвід російських поетів, що значно раніше звернулися до спадщина Коста.

Є певні труднощі і в оцінці самих цих перекладів. Відомо, що в Україні мало фахівців з осетинської філології. Проте багаторічне спілкування з представниками осетинської культури, зокрема з вже нині покійним поетом Гафезом, дає нам можливість зупинитися на деяких особливостях перекладів осетинських віршів, що увійшли до вибраного Хетагурова "Осетинська ліра". Насамперед можна сміливо твердити, що в основному кращі переклади українські не поступаються перед подібними перекладами російськими. Власне, цю думку вперше висловив ще 1954 року відомий осетинський письменник Созрико Бритаєв. Тоді, побувавши у Києві та

Херсоні, він подякував нашим поетам і П.Тичині за те, що побачили світ українською мовою вибрані твори Хетагурова.

До вибраного Коста "Осетинська ліра" ввійшло сорок сім осетинських творів. З них сімнадцять перекладів, тобто майже половина, належить П.Тичині. Як уже говорилося, цій його роботі передувало всебічне і глибоке вивчення ним історії, культури і літератури Осетії. Внаслідок цього, зокрема, з'явилася праця, поета-академіка під назвою "Коста Хетагуров", яка побачила світ українською, згодом російською й осетинською мовами.

Крім того, П.Тичина, подібно до М.Ісаковського, С.Маршака, Янки Купали, С.Вергуна, М.Рильського, М.Бажана, органічно поєднував обдарування поета і хист ученого. Звідси, на нашу думку, тичинівським перекладам взагалі, в тому числі й з осетинської мови на українську, властиві поєднання точності у відтворенні художньої специфіки оригіналу з вдумливим і творчим проникненням у його суть.

Візьмемо поетичну мініатюру Хетагурова "Якби міг я", вперше опубліковану 1899 року в збірці "Ірон фандир". Відомо, що тут виражено розуміння призначення митця в суспільстві, "суть і мету поезії". Зміст вірша та його колорит, розмір дактилічний і сам принцип звукозапису П. Тичиною передано майстерно й оригінально. Внаслідок цього з під його пера з'явилася адекватна хетагурівська мініатюра:

Якби міг я, мов нарт стародавній, співати,
 Якби міг звук фандиру до неба злітати, -
 Всього світу народи я став би скликати,
 Щоб про гнів мого серця усім повідати. (С.22)

Обдарування поета і хист ученого П.Тичина виявив при пошуках еквівалента для хетагуровських образів, для збереження тоґальності і ритміки його творів. І це далось українському поету нелегко. Він розумів, що організуючою основою осетинського вірша, як і українського, є наголос.

Але такий в українській та осетинській мовах має суттєву відмінність: в останній наголошується не кожне слово, а група слів (комплекс), які пов'язані синтаксично. Брав до уваги П.Тичина і те, що місце наголосу у такому слові чи групі слів залежить від якості голосного (на першому чи другому складі). Річ у тім, що в осетинській мові голосні теж мають специфіку: сім з них поділяються на сильні (а, і, у, є, о) і слабкі (е, ы). Наприклад, осетинське "ы" значно коротше і слабкіше українського "и": замість "ми" воно вимовляється "мі". Слабкішим і коротшим у порівнянні з сильним "а" чи "о" є осетинське "э" (напр., Дон-Дэ;н тощо).

З цього погляду повчальним є переклад П.Тичини поезії Коста "Ныстуан" (буквально "Звернення"), що дістала українською мовою назву "Заповіт". Певно, перекладач знав про напружену роботу Хетагурова над удосконаленням ритміки своїх віршів. Відомо, що перший рукопис "Ірон фандир" було підготовлено 1898 року, а перше друковане його видання - 1899 року. Вчені справедливо припускають, що Коста значно переглянув свої твори, вніс до них виправлення. Він, зокрема, змінив у своїх деяких поезіях невизначні слабкі наголоси голосних сильними, від чого посилилась чіткість ритму. Наприклад, у першому варіанті сьомий рядок поезії "Ныстуан" звучав так:

у;д дАнеты хь; лдз;н зАрин,

а у друкованій збірці "Ірон фандир" за 1899 рік маємо:

у;д Афта; ;нкьАрдае и н; зАрин

Внаслідок цього Коста не лише посилив ритмічність свого твору, а й дав класичний зразок для осетинської поезії раніше незнаного для неї анапестичного розміру. Як відомо, в осетинській мові за правилом граматичний наголос не може бути далі другого складу. Хетагуров, як тепер

визнано вченими, в принципі не ігнорував цю специфіку рідної мови. Проте ритм свого вірша створював і за рахунок чергування сильних та слабких сполучень голосних. Тому його "Ныстуан" і сприймається як анапестичний вірш. У даному разі заслуга П.Тичини як перекладача і полягає у тому, що він не лише в основному передав зміст оригіналу, але й зумів тонко відтворити його інтонаційний пафос, ритміку, музику та майстерність автора афористично виражати свої думки і почуття:

Ти пробач, якщо плач та ридання
 Ти почувеш в піснях у моїх, -
 В кого серце не знає страждання,
 В того радість можлива і сміх.

Я ж багато повинен народу!
 А коли б не цей борг перед ним,
 Не співав би тужливих я зроду,
 І не був би таким я сумним. (С.21).

На жаль, П.Тичина, як і російські перекладачі, зробив переклад неточний, а думка Коста дещо збіднена. Н.Джусойти справедливо зауважив, що у другій строфі оригіналу мова йде не лише про рідний народ. Осетинський поет вважав себе у боргу перед усіма народами.

Звичайно, П.Тичина передав головний пафос оригіналу, "ридання і сміх" осетинського поета. Він напружував свої зусилля, щоб український читач відчув хетагурівське уболівання за горе народне, за пробудження національної самосвідомості. Цим перекладацький досвід П.Тичини повчальний для сучасників, кому належить продовжити його традиції за нових історичних і духовних обставин.

До осетинською мовою написаних творів Хетагурова звертали-ся М.Терещенко, С.Крижанівський, Т.Масенко, О.Новицький, О.Жолдак,

Д.Білоус, П.Сліпчук та ін. Думається, їх ліпші переклади певною мірою збагатили українську поезію новою для того часу тематикою, жанрами і стильовими пошуками. Гадаємо, що найбільш пощастило С.Крижанівському ("Пісня бідняка", "А-лол-лай", "Поглянь!", "Похідна пісня"). Він, як і П.Тичина, спочатку теж вивчав осетинську історію і культуру, багато мандрував по землі Коста. Потім брався за переклади творів осетинського поета, що в основному дало бажані результати...

Якось І.Дзюба, розмірковуючи про сенс взаємовідносин між письменниками різних літератур, справедливо зауважив: "Не тільки своїми творами, але і як людські особистості вони набули того чи іншого загального значення для всіх народів. Для людей усіх національностей їхні імена символізують і великі етичні цінності, є дорогими для всіх нас" . До таких письменників належать насамперед і Тичина та Гафез (Ф.З. Гаглойти). У 40-50-х роках вони збагатили українсько-осетинські літературні зв'язки не лише творчістю, а й своїми високими морально-етичними цінностями, особистою скромністю.

Звичайно, кожен з них займає своє місце в національній літературі. Федір Захарович Гаглойти (1911-1983), який виступав під псевдонімом Гафез, - видатний поет Південної Осетії. Павло Григорович Тичина (1891-1967) - один з фундаторів української літератури, її гордість і окраса. Обидва вони багато зробили для зміцнення українсько-осетинських літературних зв'язків.

Одним з дійових чинників у справі зближення Газефа і Тичини було виявлення ними власної ініціативи для взаємної зустрічі, для обговорення актуальних проблем національних літератур України і Осетії. Це давало про себе знати особливо після розвінчання культу Сталіна. Тоді дещо почала спадати фальшива помпезність уславлення "дружби народів". Натомість міцніли традиції щирої і сердечної взаємності між представниками національних літератур. Саме такого характеру виникли тривалі контакти

Тичини і Газефа (тодішнього секретаря Південо-Осетинської письменницької організації і редактора журналу "Фідіуаг").

З ініціативи Гафеза перший і третій номери журналу "Фідіуаг" за 1954 р. повністю були присвячені Україні. У цих номерах побачили світ осетинською мовою нові переклади творів Шевченка, Франка, Лесі Українки, Тичини, Рильського, Бажана, Малишка, Гончара, Івана Ле, Козланюка, Воронька, С.Олійника, Нагнибіди. Цікаво, що в цьому журналі з'явилася і стаття Гафеза "В Києві", присвячена питанням українсько-осетинських літературних зв'язків повоєнного часу. В ній, зокрема, розповідається про зустріч Гафеза з Павлом Григоровичем та його дружиною Лідією Петрівною.

Тичина познайомив Газефа з визначними місцями столиці України. Показуючи гостю історичні пам'ятки і музеї, Павло Григорович детально розповідав про минуле й сучасне Києва. Одночасно він зібрав для осетинського поета літературу про Україну.

Відомо, що творчі контакти між письменниками завади результативні. "У нас, - засвідчив осетинський поет у статті "В Києві", - встановились не тільки дружні, а й ділові взаємини" . І далі продовжує: "Ми щорічно обмінювалися передплатними виданнями, газетами та журналами. Він мені вислав газети "Вечірній Київ", "Літературна газета", журнали "Дніпро", "Барвінок". Часто прислав твори української літератури, в тому числі його вибрані твори в трьох томах українською мовою, його твори в двох томах російською /.../. На одній з них написано: "Видатному поету і діячу культури братнього осетинського народу Федору Захаровичу Гаглойти-Гафезу на згадку про наше знайомство. П.Тичина. Київ. 16/IX-53 р." .

Треба відзначити, що Газеф не залишався в боргу перед українським поетом. Він надсилав необхідні для Тичини номери осетинських газет "Советон Ирыстон" ("Радянська-Осетія") і "Растдзинад" ("Правда"), журнали "Мах дуг" ("Наша епоха") і "Фідіуаг" ("Провісник"), а також деякі нові книги осетинської літератури. В осетинських газетах і журналах часто друкувалися вірші в перекладі Гафеза. Серед них такі вірші, як "На майда-ні", "За всіх

скажу" та ін. Йому, видатному осетинському письменникові, належать прекрасні слова: "Павло Тичина - великий друг осетинського народу, осетинської культури. Ми, осетини, в боргу перед ним".

П.Тичина відповідав на турботи осетинського друга взаємною повагою. У цьому зв'язку важливим є лист українського поета від 27 грудня 1953 р. до свого осетинського друга:

"Шановний Федоре Захаровичу! Ну чи можна таке робити. Ви цілий ящик прислали мені книжок осетинських письменників. Ви дуже балуєте мене, а я ось лише зараз відповідаю. І справді, яку радість зробили Ви для мене присипкою книжок осетинською і російською мовами! Ящик я відкрив у своїй бібліотеці і довго розбирав надіслані Вами книжки, довго розглядав, милувався. Ваша доброта у справі обміну культурними цінностями - воістину осетинська (...). Дякую за книжки, за газети і журнали (...) Окремо висловлюю Вам свою вдячність за переклад вірша (він у Вас називається "Парі мах кани") (...) Ваш П.Тичина" .

"Воістину осетинська доброта" Гафеза виявляється у найрізноманітніших формах. Поетичні роздуми Гафеза, написані після перебування на українській землі, теплі й щирі. Треба сподіватися, що найближчим часом такі вірші, як "Чому тебе кохаю", "Україні", "Дніпро" та інші будуть перекладені українською мовою.

Осетинський друг Тичини багато зробив для популяризації в Південній Осетії творчості українських класиків. 1954 р. Газеф уклав велику збірку поезій Т.Шевченка з коментарем та передмовою до неї. Через два роки він впорядкував книжку віршів І. Франка, відкривши її теплим словом про великого Каменяра. 1959 р. з ініціативи Федора Захаровича Цхінвальське видавництво випустило книжку Івана Луценка "Коста Хетагуров і Україна".

Досвід Тичини і Гафеза свідчить про те, що літератури розвиваються в єдиному руслі і разом з тим вносять у світовий літературний процес свої національні набуток. І талантом поета, і людяністю Тичина був для Гафеза прикладом у справі зміцнення українсько-осетинських літературних взаємин.

Не випадково більшість статей Федора Захаровича на українську тему "тримається на відомостях Павла Тичини", як писав він до автора цих рядків у листі 15 листопада 1973 року. Звичайно, у свідомості українського поета залишила незабутній слід і "воістину осетинська доброта" Гафеза...

Українсько-осетинські літературні зв'язки - не простий механічний процес, а і дійовий засіб прискороного розвитку духовного життя України та Осетії, і далі збагачення його новими темами, жанрами й стильовими різновидами, і гарантійна передумова для активізації їх майстрів художнього слова в створенні світового естетичного фонду. Певною мірою це дало про себе знати й у сучасній осетинській літературі. Відомо, що у 60-80-х роках вона досягла значних успіхів. Мова йде про такі нові її риси і тенденції, як "подолання елементів догматизму, ілюстративності і прикрашення дійсності, посилення зв'язку літератури з життям народу, більш глибоке розкриття духовного світу людини, розвиток і збагачення гуманістичних начал літератури" .

Відродно, що у цей період осетинська література належно представлена читачеві. Маємо на увазі вихід таких її шедеврів, як п'ятитомник К.Хетагурова, "Антологія осетинської поезії", збірки "Осетинські оповідання" і "Молоді поети Осетії". До цього слід додати, що у 1960 році видано іноземними мовами понад п'ятдесят книг різних осетинських авторів.

Якщо осетинська література 60-80-х років ХХ ст. вийшла на новий етап свого розвитку, то цьому сприяло й поглиблення її творців з українськими письменниками. Зокрема, за змістом і формами ці зв'язки набувають якісно нового характеру. Вражає їх багатогранність: обопільні відзначення ювілеїв класиків української й осетинської літератур, обміни творчими делегаціями, нові переклади художніх творів, розширення

контактів між письменниками та взаємне художнє осмислення життя України й Осетії...

З цього погляду повчальним є досвід П.Тичини. Переклавши чимало творів К.Хетагурова, він чітко визначив його основоположне значення в осетинській літературі. Одночасно Павло Григорович точно вказав на те, чим дорогий і близький нам осетинський поет. З нагоди ювілею сина Осетії Тичина писав: "Сто років минуло з того часу, як народився Коста Хетагуров, а образ його і сьогодні мов живий перед нами! Давно вже одшуміли потоки часу, в який жив і творив Хетагуров, а діяння поета з кожним днем все більш стають чутливішими для нас. Бо поет - близький нам усім, бо він нам рідний. Адже діяння його - це були клич і боротьба проти темних сил світу, це був безстрашний бій з відкритими грудьми проти чорних сил царизму. Багато Хетагуров витерпів, багато вистраждав, - під ударами ворогів не раз і падав. - та ніколи він не припиняв своєї боротьби за щастя людей, за їх свободу".

Благородна діяльність українського поета була високо оцінена осетинськими друзями. "Я хотів, - писав Гафез у статті "В Києві", - зустрітися з відомим поетом-академіком, лауреатом Державної премії Павлом Тичиною. Він переклав багато віршів Коста Хетагурова. Він зібрав велику кількість поезій Коста і видав солідний збірник віршів Хетагурова українською мовою".

З свого боку осетинські вчені у зв'язку з 150-річчям від дня народження Т.Шевченка (1964) дали глибокий аналіз значення художнього слова Кобзаря для духовного життя осетинського народу. Як визначає Н.Джусойти, Тарас Григорович полонив осетинських письменників не лише благородним патріотизмом, величним гуманізмом і глибоким інтернаціоналізмом. Для них, майстрів художнього слова, твори Кобзаря стали прикладом справжньої народності і великої простоти поетичної форми. Письменник Ілас Арнігон (літературний псевдонім Газака Тогузова) за прикладом Шевченка ввів до поезії пісенний розмір. "Все це переконало мене, - підсумовує свої роздуми Нафі Григорович, - що любов до поезії

Шевченка в осетинській літературі традиційна, його поезія завжди була у нас своєю, органічно входила у ту духовну спадщину, на ґрунті якої виросла наша національна поезія".

Образ Тараса Шевченка став одним з найулюбленіших образів осетинської поезії. За далеко не повними підрахунками, йому присвячено понад п'ятдесят творів. Назвемо тільки деякі з них. Це - поезії М.Албегова "Тарас Шевченко", Гафеза "Кобзарю", "Тарасу Шевченку", Т.Балаєва "Тарас Шевченко", Т.Кочієва "Шевченко", Б.Муртазова "Тарас Шевченко", М.Цагараєва "Тарасу Шевченку" і ін. Певно, ці твори різні за задумом і ступнем художності. Та в них є багато спільного - прагнення їх авторів цікавило не стільки опоетизувати саму по собі біографію Кобзаря, скільки пов'язати її із сучасними завданнями розвитку національних літератур.

Багато письменників, в тому числі й поети України, не раз зверталися до образу Хетагурова, чиє життя хвилювало людей. Ще в дні похоронів Коста, які відбулися 22 березня за старим стилем 1906 року, схвилювано прочитав осетинський поет Г.Цаголов вірш "На смерть Коста Хетагурова". Автор називає сина Осетії борцем, поетом, громадянином і "певцом землі родной":

Ты был в рядах борцов, поэт я гражданин,
И бился смело ты под песню боевую,
И часто на посту стоял лишь сам один...
И чем сильнее был мрак, чем жизнь была тоскливей,
Тем ярче ты горел и шел смелей вперед,
И звал с собой туда, на этот путь счастливый
"И бедный свой аул, й бедный свой народ".

Ще яскравіший поетичний пам'ятник Хетагурову створено за нашого часу. До кращих присвят поету слід віднести твори А.Гафурова "Співець Осетії", І. Нігера "Бурі вільної співець", О.Шпірта "Живий Коста", Б.Брика

"Коста Хетагуров", С. Городецького "Коста Хетагуров", Т. Масенка "Селище Нар" (з поеми "Свято в Осетії"), "Обеліск поета", "Ріг тура", "На стародавній дорозі", "Вічні огні", "Пам'яті Коста Хетагурова", С. Крижанівського "На могилу Коста", О. Юденка "Коста Хетагуров їде з Херсона в Очаків", Л. Куліша "Хетагуров в Очакові", Н. Білоконя "Читаю" ...

Прославляючи незабутнє ім'я великого поета Осетії, наші митці слова розповідають про всенародну любов до Хетагурова і популярність його творів у світі. Коли говорити про твори українських письменників, то в першу чергу слід виділити вірші Тереня Масенка, який у жовтні й листопаді 1939 року, разом з великою групою колег, відвідав Північну та Південну Осетію і побував на святі осетинського поета. Під враженням цієї поїздки Терень Масенко написав ряд творів про Хетагурова.

Кращими серед них, очевидно, є вірш "Обеліск поета". Автор вражений суворими вершинами гір Нара, батьківщини Коста. В іншому плані розробляє тему Коста Хетагурова український поет Ст. Крижанівський "На могилу Коста". Цікавим є вірш Леоніда Куліша "Хетагуров в Очакові" На тлі бурхливої морської стихії поет малює бентежний і сповнений пориву образ засланця Хетагурова. Порівнюючи бунтівну душу Коста з неспокійним морем, Леонід Куліш показує орлиний політ думки осетинського поета, його прагнення до боротьби. Через внутрішній монолог автор розкриває великі думи вигнанця:

Моя Осетіє!.. За тебе
 Страждаю я у далині.
 Хоч тут таке ж блакитне небо,
 І люди рідні тут мені...
 І ці живлющі чисті води,
 Природи й сонця щедрий дар..

Однією з активних форм співпраці письменників можна вважати взаємні творчі подорожі. Долаючи географічну й історичну відстань, зводилися мости національної дружби. Так, на Миколаївщині одним з факторів підтвердження спроможності налагодження взаємозбагачуючого культурного обміну між українцями і осетинами стало проведення Днів осетинської літератури. Ця подія мала місце в період з 14 по 20 грудня 1972 року. То був перший груповий приїзд південно-осетинських літераторів, до складу якого входили критик Андрій Козаєв, поети Реваз Асаєв, Ісидор Козаєв і Мелітон Габулов. Гості не лише поспілкувалися з корабелами, степовиками і письменниками Миколаївщини, а й побували на місцях заслання Хетагурова. Внаслідок таких безпосередніх контактів уже в 1976 році з'явилися дві невеличкі антології перекладів поезій відповідно українською та осетинською мовами – “Високий обрій” (Одеса) і “Заердаеы базыртае” (“Крила серця”, Цхінвал).

Характерно, що в наступні роки взаємні переклади осетинських і українських поетів стали доброю традицією. Так, 1985 року одночасно у Владикавказі й Одесі були надруковані збірки осетинською, українською мовами “Діти однієї землі” та “Крила нашої весни”. Згодом побачила світ українською мовою збірник українських і осетинських поетів “Голоси гір та степів” (Одеса, 1987).

Вражає вже саме своєрідне освідчення Н.Джусойти в глибокій повазі до народу Кобзаря, яким він починає свою статтю “Три монологи про любов до України: “Знаю. говорити про свою любов навіть у віршах, навіть до рідного краю, навіть на таку велику відстань, яка пролягла між моїми Кавказькими горами та українськими степами, - пише Нафі Григорович, - важко й незручно. І я вимовляю ці слова ніяково, тихо, начебто про себе. Тому монологи... Даруйте, що наважуюсь говорити про свою стежку, котра привела мене (...) в Україну, до її великої культури (...) З ранніх літ пішов цією стежкою, і вона народила в моєму серці почуття синівської прихильності до українських степів, української народної пісні, до слова і

мови Шевченка. І про це почуття мої тихі слова - мої монологи" (Вітчизна. – 1987. - №1. - С.184-185).

Звичайно, кожне слово й свідчення Н.Джусойти на цю тему варті на увагу. Але у даному разі виділено лише деякі з них. Виявляється, батько майбутнього поета, бувалий солдат громадянської війни, приніс з України йому, малому, "пригорщу українських народних пісень". Та й самому Нафі Григоровичу згодом довелося визволяти Україну від фашистських загарбників, дружити з українськими побратимами, заслуховуватись піснею земляків Шевченка: "Голос її звучить у серці, - зізнається осетинський поет, - то віддаляючись, то наближаючись, наче ширяє вона над землею місячної ночі в степовому роздоллі. І цей незримий, але звабливий голос, ця зачарованість українською піснею, як ластівки весною, звивають гніздо в сердечній пам'яті людини раз і назавжди, на ціле життя" (С.185).

Можна було б, звичайно, й більш розгорнуто передати хвилюючі роздуми Н.Джусойти про історичну правомірність, моральну та естетичну закономірність поглиблення українсько-осетинських літературних зв'язків. Однак і цього досить, щоб позитивно оцінити його вагомий внесок у процес духовного єднання України й Осетію. Відрадно, що у дні міжнародного шевченківського форуму "Від серця Європи - до серця України" набувають ще більшого звучання такі слова нашого осетинського друга Н.Джусойти: "Тарас Шевченко - духовне серце, до якого йшли з глибин історії і від якого прямували в сучасне, в наше сьогоднішнє та майбуття усі світлоносні хвилі поетичного генія українського народу" (С.186).

Але Н.Джусойти не тільки незмірно ширий побратим, а й відомий майстер художнього слова і талановитий літературознавець. На думку І.Дзюби, головне у його великому й різнобічному науковому доробку є капітальна "Історія осетинської літератури в чотирьох томах. Від себе додамо, що у цьому дослідженні Нафі Григорович здійснив і ряд тонких спостережень з окремих питань українсько-осетинських літературних взаємин. При цьому, слушно продовжує І.Дзюба, наш осетинський друг

встигає ще дуже активно виступати як критик з питань поточної літератури - і осетинської, і української, й інших, бере участь у літературних дискусіях, обговореннях тощо. Його критичним виступам властиві методологічна виваженість, культура аналізу, оригінальність думки і ваговитість узагальнень, стилістичний блиск у викладі. А ще - висота уявлення про місію літератури і звідси - суворі вимогливість і до себе, і до колег.

Ця суворі вимогливість Н.Джусойти до себе й інших проявляється у різних формах і на ниві українсько-осетинських літературних зв'язків. Зокрема, він ґрунтовно вивчив українську мову, вільно читає в ориґіналі твори наших письменників. Це дало йому можливість не тільки постійно підтримувати зв'язки з українськими побратимами по перу, а й глибоко проникати у специфіку творчості кожного з них. За свідченням самого Нафі Григоровича, його контакти з українськими літераторами "перейшли у справжню дружбу". Можливо, у цьому криється і одна з передумов того, що Н.Джусойти добре знає і тепло відгукується про сучасних майстрів слова нашої України. Наприклад, влучно й колоритно він характеризує О.Гончара, Д.Павличка, П.Загребельного, І.Драча, Б.Олійника, І.Дзюбу, О.Сизоненка, Єв.Гуцала, В.Забаштанського, Л.Костенко, П.Мовчана, І.Чендея, М.Ільницького...

Зусиллями В.Забаштанського здійснений вдалий переклад збірника повістей Н.Джусойти "Пісня на два голоси" ("Молодь", 1986). Ще більшої оцінки заслуговує ініціатива Володимира Омеляновича по виданню українською мовою поетичної книжки Н.Джусойти "Моя Осетія" ("Радянський письменник", 1989). Тут Забаштанський виявив майстерність перекладача. Він уважно відібрав кращі твори осетинського автора, багато доклав зусиль для їх перекладу, не побоявся залучити до цієї благородної справи наших молодих поетів. Роздуми І.Дзюби "Лицар осетинського слова" відкривають цю поетичну книжку Н.Джусойти.

Активізація взаємин між українськими та осетинськими письменниками неминуче прискорює у їх літературах нові естетичні

наслідки. Можливо, одним з виявів цього в обох літературах є обов'язкове художнє осмислення життя народів. В українсько-осетинських літературних взаєминах це стало певною традицією. Так, для осетинських письменників українська тема була широко представлена. Цим пройняті вірші Х.Плієва "Біля Дніпра", Г. Цагараєва "Коста в Херсоні", Г.Кайтукова "Україні", Гафеза "Україні", Р.Асаєва "На землі українській" тощо. Останній особливо милозвучний у перекладі М.Гірника.

Оскільки сам Р.Асаєв брав участь у визволенні України від фашистських загарбників, то його твір пройнятий життєвою достовірністю, душевною красою ліричного героя. У цій тональності зображається образ України, біля дніпровської ріки якої "хати білосніжні, ніби гуси, що вийшли з води". Дещо мінорний спогад автора про загиблого в боях під Харковом командира-осетина Ахсарова поступово переходить у мажорну симфонію про оновлення після війни української землі:

Не забути того - на Вкраїні.
 За вкраїнські міста і поля
 Пролилася і кров осетина, -
 Тим рідніша мені ця земля.
 Де були ще недавно руїни,
 Грає сонце на ніжних квітках.
 Переклад М.Гірника

З свого боку, українські письменники теж художньо осмислюють осетинську тему, прагнуть показати спільність долі двох народів. Причому якоюсь мірою вони продовжують традиції П.Тичини, С.Вургуна, С.Чіковані, Янки Купали, Є.Чаренця... Якщо мати на увазі появу на цю тему творів українських письменників лише в повоєнний період, то це буде ціла антологія. Звичайно, естетична цінність їх не однакова. Гадаємо, що кращі з них - це поетичні роздуми, малюнки. Таким, зокрема, є вірш А.Страшка

"Чабан". Тут, можливо, дещо ескізно, але схвильовано зображено прекрасного і завше неспокійного у праці осетинського чабана, підкреслено його гордість за пісенність доньки Жаріне. Чарують і прозорі далі "долини між гір", над якою часом лунає чангури дзвінкі натягнуті струни.

Таким чином, крізь призму традицій Тараса Шевченка й Коста Хетагурова нами розглянуті деякі грані проблем взаємозв'язків української та осетинської літератур в їх історично-му розвитку. Оцінюючи ці взаємозв'язки як закономірне явище, ми прагнули, не приховуючи й об'єктивних суперечностей, в першу чергу робити акценти на тому, що сприяло зближенню українського й осетинського народів і оновленню їх духовних цінностей.

Як можна було переконатись, зародження, становлення і розвиток українсько-осетинських літературних взаємин обумовлювались конкретно-історичною дійсністю, значною мірою спільними чи близькими завданнями економічного і духовного розвитку українського й осетинського народів. Введені нами в науковий обіг конкретні матеріали підтверджують і ту закономірність, що українські й осетинські письменники шукали і знаходили в житті факти про духовне взаємозбагачення України й Осетії, активно прагнули естетично їх осмислити. У такій благородній справі їх надихало шевченківське духовне осереддя, світлоносні його хвилі.

Нині потрібні нові підходи до оновлення традицій Тараса і Коста у контексті українсько-осетинських літературних взаємин. Адже відбувається духовне відродження незалежної України. У прискоренні цього процесу важливо зберегти баланс при використанні національного й загальнолюдського факторів. Щоб не збитися на манівці провінціального мислення з цього питання, необхідно забезпечити високий рівень національного характеру рідної літератури, постійно збагачуючи її й художнім досвідом зарубіжних письменників, в тому й числі і осетинських майстрів слова.